

บทที่ ๓

การใช้อุบายโกศลในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทที่ ๓ นี้ผู้ศึกษาจะได้นำเสนอถึงความจำเป็นของการใช้อุบายโกศลในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยศึกษาจากกรณีตัวอย่างของพระพุทธรองค์ องค์ประกอบของการใช้อุบายโกศล รูปแบบและวิธีการตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท รวมไปถึงจุดมุ่งหมายของการใช้อุบายโกศลในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทด้วย ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๓.๑ ความจำเป็นของการใช้อุบายโกศลในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

การใช้อุบายโกศลในพระพุทธศาสนานั้นเริ่มมีขึ้นหลังจากที่พระพุทธรองค์ทรงตรัสรู้ทรงเห็นว่า หลักธรรมที่พระองค์ทรงบรรลุนั้นเป็นสิ่งที่ยากที่บุคคลอื่นจะเข้าใจได้ เพราะเป็นของประณีตไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะคือการจะรู้ได้เพียงแต่การคิดหรือการเก็งความจริงเท่านั้น ถ้าพระองค์จะแสดงสิ่งที่รู้เข้าใจยากนั้นต่อผู้ไม่รู้และไม่เข้าใจ ก็ย่อมจะก่อให้เกิดความลำบากแก่พระองค์ ดังนั้น จึงทรงระงับการประกาศหลักการดังกล่าวไว้เป็นเบื้องต้นก่อน^๑

ต่อมาเมื่อมีพรหมได้มานิมนต์หรือขอให้ทรงเห็นแก่ประโยชน์ของเหล่าสรรพสัตว์ในการเข้าถึงและรู้ตามในหลักธรรมที่ทรงบรรลุนั้น^๒ จึงทรงริเริ่มการประกาศหลักธรรมหรือการนำเอาหลักธรรมไปเผยแผ่ให้เกิดประโยชน์โดยการใช้อุบายโกศลต่าง ๆ เพื่อนำเอาหลักธรรมดังกล่าวไปแสดงให้กับประชาชนได้รู้ อันถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการใช้อุบายโกศลของพระพุทธศาสนา ดังนั้น ในบทนี้ ผู้ศึกษาจะได้กล่าวถึงเหตุปัจจัยที่ส่งผลต่อการใช้อุบายโกศลของพระพุทธรองค์ อันเกิดจากการที่ผู้ฟังธรรมมีความแตกต่างกันทางด้านสติปัญญาและอัธยาศัย ตลอดจนถึงการที่สังคมมีความหลากหลายทางความเชื่อ ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

๓.๑.๑ ผู้ฟังธรรมมีความแตกต่างกันทางด้านสติปัญญาและอัธยาศัย

หลังจากที่พระพุทธรองค์ทรงมุ่งพระหฤทัยที่จะแสดงธรรมแล้ว ก็ทรงพิจารณาเห็นถึงความแตกต่างทางด้านสติปัญญาและพื้นฐานของของบุคคลผู้ที่จะฟังธรรม จึงทรงจำแนกประเภทบุคคลไว้ ๔ จำพวก คือ (๑) อุกคฆิฏฺฐญฺญ ผู้เข้าใจได้ฉับพลัน (๒) วิปจิตฺฐญฺญ ผู้เข้าใจต่อเมื่อขยายความ (๓) เนยยะ ผู้ที่พอจะแนะนำได้ (๔) ปทปรมะ ผู้ที่สอนให้รู้ได้เพียงตัวบทคือพยัญชนะ^๓

^๑ วิ.ม. (บาลี) ๔/๗/๖-๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๗/๑๑.

^๒ วิ.ม. (บาลี) ๔/๘/๘-๙, วิ.ม. (ไทย) ๔/๘/๑๒-๑๓

^๓ อง.จตุกก (บาลี) ๒๑/๑๓๓/๑๕๓, อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒.

นอกจากความแตกต่างทางด้านสติปัญญาแล้ว ยังทรงคำนึงถึงความแตกต่างทางด้านอุปนิสัยและอัธยาศัยของผู้ฟังธรรมด้วย เพราะอุปนิสัยของเหล่าสัตว์นั้นมีความแตกต่างกัน เป็นไปตามจริตของแต่ละบุคคล ซึ่งมีอยู่ ๖ จำพวกคือ (๑) รากจิต ประพฤติหนักไปในทางรักสวยรักงาม (๒) โทสจริต ประพฤติหนักไปในทางใจร้อน หงุดหงิด (๓) โมหจริต ประพฤติหนักไปในทางเขลา (๔) สัทธาจริต ประพฤติหนักไปในทางมีจิตซาบซึ้งขึ้นบาน น้อมใจเลื่อมใสโดยง่าย (๕) พุทธิจริต ประพฤติหนักไปในทางใช้ความคิดพิจารณา (๖) วิตกจริต ประพฤติหนักไปในทางนึกคิดจับจดฟุ้งซ่าน^๔

แม้ว่าจะแบ่งบุคคลออกเป็น ๔ จำพวกตามสติปัญญา และ ๖ จำพวกตามจริตของแต่ละบุคคลแล้ว ก็ยังมีข้อให้มองอีกด้านหนึ่งของบุคคล ที่มีความเลื่อมใสในสมณะหรือภิกษุสงฆ์ที่แตกต่างกันไป พระพุทธองค์ทรงจำแนกไว้ในรูปสูตร เรียกว่า ปมาณิก คือบุคคลที่ถือประมาณต่างๆ กัน เป็นเครื่องวัดในการให้เกิดความเลื่อมใส มี ๔ จำพวกคือ

(๑) รูปีปมาณิกา หมายถึง พวกถือรูปร่างนอกเป็นประมาณ มีความเลื่อมใสในรูปร่างหน้าตาที่งดงาม เมื่อได้พบเห็น ย่อมเกิดความพึงพอใจ แต่คนประเภทนี้ จะให้ความสนใจในเรื่องเสียง เรื่องรูปแบบ และเรื่องเหตุผลพอประมาณ เช่น พระวักกิ เลื่อมใสพระพุทธองค์ รูปร่างหน้าตาเมื่อยังสาว ก่อนบวชหลงรูปตัวเอง พระโสเรยยะ เคยหลงใหลในรูปของพระมหากัจจายนะ เป็นต้น

(๒) โสปีปมาณิกา หมายถึง พวกถือเสียงหรือสำเนียงท่วงท่าในการพูดเป็นประมาณ กล่าวคือ มีความศรัทธาเลื่อมใสในเสียงหรือสำเนียงในการพูดอย่างมาก เพราะฉะนั้น คนที่มีเสียงดีมีเสน่ห์ เช่นพูดเพราะ เสียงหวานจนทำให้ผู้ฟังติดใจ ย่อมสามารถดึงดูดคนประเภทนี้ได้เป็นอย่างดี แต่คนประเภทนี้ จะให้ความสนใจในเรื่องรูปร่างหน้าตา เรื่องรูปแบบ และเรื่องเหตุผลพอประมาณ เช่น พระลูกณฏกะภททิยะ และพระโสณกุฏิกัณณะ ซึ่งมีวาจาไพเราะ มีเสียงเพราะ พระปิณโฑลภารทวาชะ เปล่งวาจาองอาจ เป็นต้น

(๓) ฐัปปมาณิกา หมายถึง พวกถือรูปแบบ ความเคร่งครัดเป็นประมาณ กล่าวคือ คนพวกนี้ จะมีความศรัทธาเลื่อมใสในบุคคลที่มีความประพฤติที่ดูเคร่งครัด มีความสำรวม มีความขัดเกลา สันโดษพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่อย่างมาก แต่จะให้ความสนใจในเรื่องรูปร่างหน้าตา เรื่องเสียง และเรื่องเหตุผลพอประมาณ เช่น พระมหากัสสปะ พระโมฆราช เป็นต้น

(๔) ธัมมัตถัปปมาณิกา หมายถึง พวกถือเหตุผล ความถูกต้อง ความยุติธรรม เป็นประมาณ กล่าวคือ คนพวกนี้ จะมีความศรัทธาเลื่อมใสในบุคคลที่มีภูมิความรู้สูง มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด พูดอย่างมีเหตุผล ยึดมั่นในหลักการ^๕

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (นนทบุรี : พิมพ์การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘๙-๑๙๐.

^๕ อ.จตุกก (บาลี) ๒๑/๖๕/๘๑, อ.จตุกก (ไทย) ๒๑/๖๕/๑๐๘-๑๐๙.

สรุปได้ว่า ความแตกต่างทางด้านสติปัญญาและอัธยาศัยของบุคคล ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้พระพุทธองค์ จำเป็นต้องมีการประยุกต์ใช้อุปายโกศลในรูปแบบต่างๆ ในการสอนธรรม เพื่อให้สอดคล้องกับสติปัญญาและอัธยาศัยของบุคคลนั้นๆ ทำให้เกิดผลสัมฤทธิ์ผลในการแก้ไขปัญหาความทุกข์ของเวไนยสัตว์

๓.๑.๒ สังคมมีความหลากหลายทางความเชื่อ

ความจำเป็นอีกประการหนึ่งของการใช้อุปายโกศล ก็เนื่องจากว่า พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นในยุคที่ชมพูทวีปเป็นถิ่นนักปราชญ์ เต็มไปด้วยศาสตราจารย์เจ้าลัทธิต่างๆ เป็นอันมาก สังคมสมัยนั้น มีหลากหลายทางด้านลัทธิความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนา เจ้าลัทธิต่างๆแต่ละท่านล้วนมีชื่อเสียงและมีความสามารถ เมื่อพระพุทธองค์ประกาศศาสนาแล้ว เจ้าลัทธิต่างๆก็พากันมาเฝ้าพระองค์ เพื่อจะโต้ว่าที่ ผู้ที่มาเฝ้าพระองค์นั้น มีทั้งมาดีและมาร้าย มีทั้งมาแสวงหาความรู้ มาลองภูมิ และต้องการมาข่มมาปราบ อีกทั้งคำสอนของพระองค์ขัดแย้งกับความเชื่อถือความประพฤติปฏิบัติที่แพร่หลายอยู่ในสังคมสมัยนั้น เช่นการทำลายความเชื่อถือเรื่องวรรณะ เป็นต้น ทำให้การประกาศศาสนาในยุคแรกนั้นไม่ใช่เรื่องง่ายเลยทีเดียว ดังนั้น พระพุทธองค์ต้องทรงใช้อุปายโกศลเป็นอย่างมาก ในช่วงแรกของการประกาศศาสนา การโน้มน้าวชนชั้นปกครองหรือตระกูลใหญ่ๆ มาเป็นผู้สนับสนุน เพราะชนชั้นปกครองซึ่งหมายถึง เจ้าผู้ครองแคว้นแคว้น มหาอำมาตย์ราชบุโรหิตผู้ใหญ่ และตระกูลใหญ่ๆ ไม่ว่าจะเป็น พราหมณ์มหาศาล หรือคฤหบดีมหาศาล ซึ่งเป็นระดับเศรษฐีมหาศาลทั้งนั้น การได้บุคคลระดับนี้เข้ามาเป็นพุทธบริษัทก็จะเป็นกำลังสำคัญในการประกาศพระศาสนา คือเป็นเกาะคุ้มครองป้องกันให้พุทธบริษัทด้วย เป็นที่ดึงดูดความสนใจให้ผู้อื่นมานับถือพระพุทธศาสนาตามด้วย และที่สำคัญเป็นกองกำลังบำรุงเลี้ยงภิกษุภิกษุณีสงฆ์ไปด้วยในตัว เพราะฉะนั้นพระพุทธองค์ทรงต้องใช้เวลาและทรงรอบคอบมากในการวางยุทธวิธีข้อนี้ ต้องทรงรู้จักจังหวะ และการรอจังหวะ ต้องทรงคำนึงถึงผลเสียหรือผลกระทบ ที่จะเกิดขึ้นจากการประกาศคำสอนของพระองค์ เรื่องนี้สอดคล้องกับที่พระสุนทร รตนปญโญ (มติยาภักดิ์) กล่าวไว้ว่า

การแก้ปัญหาของพระองค์มีมากมายหลายอย่าง ตั้งแต่เฉพาะหน้า กาลเวลาในอนาคต ปัญหาเฉพาะหน้าพระองค์จะตรัสตอบเองด้วยลีลาการสอนที่แตกต่างกันว่า ประชาชน พระสาวก พราหมณ์ พระราชา เทวดา พระพรหม ล้วนแต่ใช้ลีลาการสอนที่แยบยล แยกคายตามจริต ตามพื้นเพนิสัยนั้นๆ การแก้ปัญหาของพระองค์ มีการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า เช่น การโต้ตอบ การซักถาม การดำหนิ การขึ้นชม ทุกแห่งที่พระองค์เสด็จไป ย่อมเป็นอุปกรณ์ในการแก้ปัญหาด้วย และการแก้ปัญหาก็อย่างคือ การวางหลักการเอาไว้ให้ปฏิบัติตาม เช่น โอวาท ๓ ข้อ หลักอริยสัจ ๔ การตอบปัญหา การแก้ปัญหานี้ พระองค์เกือบไม่มี

เวลาพักเลย ในวันหนึ่ง พระองค์จะคอยแก้ปัญหาให้เวไนยสัตว์เสมอ ตั้งแต่เช้าตรู่ สาย บ่าย เย็น เทียงคิน ล้วนแต่เป็นเวลาที่พระองค์แก้ปัญหาทั้งสิ้น^๖

สรุปได้ว่า ความหลากหลายทางความเชื่อของสังคม เป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ พระพุทธศาสนาจำเป็นต้องมีวิธีการในการเผยแผ่คำสอนที่แยบยลและหลากหลายเช่นกันเพื่อให้ สอดคล้องกับบริบทของสังคมและสามารถตอบรับกับแนวความคิดตลอดจนถึงตอบโจทยกับปัญหาที่ เกิดขึ้นกับผู้คนของสังคมอินเดียสมัยนั้น

๓.๒ องค์ประกอบของการใช้อุปายโกศล

ในการศึกษาถึงแนวทางการใช้อุปายโกศลในพระพุทธศาสนานั้น ผู้ศึกษาจำเป็นต้อง ศึกษารายละเอียดในเรื่องขององค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับการใช้อุปายโกศลด้วย เพราะอุปายโกศล หรือความเป็นผู้ฉลาดในอุบายนั้น ไม่ใช่สิ่งที่สามารถเกิดขึ้นได้เอง โดยไม่มีเหตุปัจจัยอื่นๆประกอบ ดังนั้นในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงองค์ประกอบของการใช้อุปายโกศลในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การสำรวจความพร้อมในด้านต่างๆ การเลือกวิธีการในการนำอุปายโกศลไปใช้ การคำนึงถึงผลที่จะ เกิดขึ้นจากการใช้อุปายโกศล และการลงมือปฏิบัติโดยการใช้อุปายโกศลตามที่ได้เลือกไว้ ซึ่งมี รายละเอียดดังนี้

๓.๒.๑ การสำรวจความพร้อมในด้านต่างๆของการใช้อุปายโกศล

ในการใช้อุปายโกศลเพื่อให้เกิดประโยชน์กับบุคคลอื่นหรือสังคมโดยรวมนั้น ผู้ใช้ อุปายโกศลจำเป็นต้องสำรวจถึงความพร้อมของเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการใช้อุปายโกศล ในแต่ละครั้ง เช่น ต้องคำนึงและสำรวจถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น บุคคลที่ต้องการความช่วยเหลือ ตลอดจนถึงสถานที่ที่บุคคลผู้ประสบกับปัญหาอาศัยอยู่ กรณีศึกษาที่เห็นได้ชัดเจนในเรื่องนี้ก็คือ การบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธองค์ ในคัมภีร์ซึ่งเป็นหลักฐานทางพระพุทธศาสนา เขียนเอาไว้ว่า ชัดเจนว่า ก่อนการใช้อุปายโกศลเพื่อการประกาศคำสอนในแต่ละครั้งนั้น พระพุทธองค์จะต้องสำรวจ ความพร้อมของเหตุการณ์บุคคลและสถานที่อยู่ก่อนเสมอ ก่อนที่จะเสด็จไปแสดงธรรมหรือใช้ อุปายโกศลเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด ซึ่งการตรวจหรือสำรวจความพร้อมของบุคคลและสถานที่นั้น ถือว่าเป็นกิจที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำในแต่ละวัน การบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธองค์นั้น เริ่มตั้งแต่ ที่ทรงแสดงพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตรโปรดปัญจวัคคีย์ จนถึงโปรดสุภททปริพาชก แล้วเสด็จดับ

^๖ ดูรายละเอียดใน พระสุนทร รตณปโย (มติยาภักดิ์) “การศึกษาปัญหาเกี่ยวกับการใช้ภาษาในการ สื่อสารเพื่อการเผยแผ่ธรรมะในยุคปัจจุบัน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๒๘ – ๒๙.

ขันธปรินิพพาน^๗ เมื่อเริ่มบำเพ็ญพุทธรกิจ ไม่ว่าพระองค์จะเสด็จประทับที่ไหน จะไม่ทรงละกิจ ๕ อย่าง คือ กิจที่ทรงกระทำก่อนเสวยภัตตาหาร กิจที่ทรงกระทำหลังเสวยภัตตาหาร กิจที่ทรงกระทำในเวลา ปริณาม กิจที่ทรงกระทำในเวลามัชฌิมยาม กิจที่ทรงกระทำในเวลาปัจฉิมยาม^๘

นอกจากพระพุทธรองค์แล้ว ไม่มีผู้ใดที่จะสามารถบำเพ็ญกิจทั้ง ๕ ได้บริบูรณ์ พระองค์ทรง มีพระขันติคุณบำเพ็ญพุทธรกิจ ทรงหยั่งรู้อริยาศัย กิเลสที่สัตว์ยังละไม่ได้ กุศลและอกุศลที่สัตว์ทำไว้ใน ชาติก่อน และความที่สัตว์น้อมใจไปในกุศลและอกุศล ทรงจำแนกประโยชน์ปัจจุบันประโยชน์ภายหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง สั่งสอนเหล่าเวไนยสัตว์ตามสมควร^๙

พระพุทธรองค์ทรงตรวจดูโลกวันละ ๒ ครั้ง ทุกๆ วัน คือเวลาเช้าตรู่ และเวลาเย็น ซึ่งการตรวจดูสัตว์โลกนี้ถือได้ว่า เป็นการกระทำที่ทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่สัตว์โลก โดยการตรวจดู ความพร้อมหรือไม่พร้อมของบุคคลที่จะทรงนำเอาหลักธรรมหรืออุपाเยโกศลในการนำเอาหลักธรรม นั้นไปใช้ให้เกิดผล ตัวอย่างของการสำรวจถึงความพร้อมก่อนการแสดงธรรมนั้น จะเห็นจากการที่เมื่อ ทรงตัดสินพระทัยในการที่จะแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์หลังจากการตรัสรู้ใหม่ใหม่แล้ว ก็ทรงตรวจดู ว่า ใครเป็นผู้ที่พระองค์ควรที่จะเสด็จไปแสดงธรรมโปรดเป็นคนแรก เมื่อทรงอนุสรณ์ถึงอาหารดาบส และอุทกดาบส ว่ามีคุณกับพระองค์ เมื่อครั้งที่พระองค์เคยไปอาศัยศึกษาธรรมด้วย แต่ก็ทรงทราบว่า ท่านทั้งสองได้เสียชีวิตไปแล้ว จากนั้นจึงทรงพิจารณาต่อไปอีกถึงบุคคลที่พระองค์ควรที่จะเสด็จไปแสดง ธรรมโปรดเป็นลำดับแรก จึงทรงพบว่า ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ เป็นผู้มีความมักคุ้นกับพระองค์มาก่อน มีอุปการะกับพระองค์เมื่อคราวที่ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยา

เมื่อทรงแนพระทัยเช่นนี้แล้ว จึงเสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ถึงที่อยู่ของเขา แม้ใน ระหว่างทางที่เสด็จไปนั้นจะพบกับอุปกชีวก^{๑๐} แต่การพบนั้นก็ไม่ได้เกิดผลอะไร เพราะอุปกชีวกนั้น ไม่ได้อยู่ในข่ายพระญาณของพระองค์ เมื่อทรงเสด็จไปถึงยังป่าอิสิปตนมฤคทายวันจึงได้พบกับ ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ พระองค์ทรงใช้อุปายโกศลในการคลายทิฏฐิมานะของพวกเขา แล้วแสดงถึง หลักธรรมอันชัดเจนที่พระองค์ทรงตรัสรู้ ซึ่งไม่เคยกล่าวกับพวกเขาที่ไหนมาก่อนทำให้ปัญจวัคคีย์ทั้ง

^๗ วิม.อ. (บาลี) ๑/๕, วิม.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๔, ขุ.วิ.อ. (บาลี) ๑๘๕, ขุ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๓๑๐-๓๑๑.

^๘ ดูรายละเอียดใน ขุ.อ.อ. (บาลี) ๓๕๒, ขุ.อ.อ. (ไทย) ๑/๓/๕๙๔, ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๑๖, ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๒๗, ขุ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๑/๓๗๖, ขุ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๖๒๓, ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๓/๑/๒๓๔, ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๓๓๖, ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๓/๑/๔๔, ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๑/๔๗, ขุ.อป.อ. (บาลี) ๓/๑/๓๘-๓๙, ขุ.อป.อ. (ไทย) ๘/๑/๖๔.

^๙ ดูรายละเอียดใน ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๑/๔/๑๗๑, ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๒๗๗, ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๓/๑๙๑, ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๓๓๕, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๑๐๗๓,

^{๑๐} วิม. (บาลี) ๔/๑๑/๑๑, วิม. (ไทย) ๔/๑๑/๑๖.

๕ นั้นเกิดความสนใจ ทรงแสดงธรรมจักรกัปปวัตนสูตร กล่าวถึงแนวทางการปฏิบัติ ๓ ประการคือ (๑) กามสุขัลลิกานุโยค คือการปฏิบัติอันโน้มเอียงไปสู่การหมกมุ่นในกาม (๒) อตตกิลมณานุโยค เป็นการปฏิบัติอันทำให้ตนเองเกิดความลำบาก เช่น การประพฤติดบะแบบศาสนาเซน เป็นต้น (๓) มัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางหรือแนวทางเพื่อการดำเนินไปสู่ความเป็นผู้ที่ไม่ปฏิบัติเพื่อโน้มเอียงเข้าสู่ทางทั้ง ๒ นั้น อันจะนำไปสู่ความทุกข์ โดยเหตุผลที่ทรงแสดง ๒ ทางแรกและชี้ให้เห็นทางที่ ๓ เพราะสังคมในยุคนั้นนักปฏิบัติทั้งหลายต่างก็นิยมหรือติดยึดอยู่กับการปฏิบัติที่เป็นไปใน ๒ แนวทางแรกเท่านั้น ดังนั้นจึงทรงเสนอแนวทางที่ ๓ อันเป็นวิธีการทรงค้นพบ^{๑๑} เพื่อให้ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ได้เห็นความแตกต่าง ซึ่งผลก็ทำให้โกณฑัญญะพราหมณ์ ได้ดวงตาเห็นธรรม^{๑๒} คือก้าวเข้าสู่กระแสแห่งธรรมที่ทรงตรัสรู้ หรือกรณีที่ทรงเสด็จไปโปรดชฎิล ๓ พี่น้องที่คยาสีสะก็ทรงใช้อุปายโกศลด้วยการแสดงฤทธิ์เพื่อให้เขาเหล่านั้นเกิดความเห็นที่ชัดเจนว่า สิ่งที่กำลังยึดถืออยู่นั้นเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทางแห่งการดับทุกข์อย่างแท้จริง^{๑๓}

สรุปได้ว่า การตรวจสอบความพร้อมในด้านต่างๆ ถือว่ามีความสำคัญอย่างหนึ่งต่อการใช้อุปายโกศลในพระพุทธศาสนาเถรวาท เพราะการตรวจสอบความพร้อมในด้านต่างๆ จะเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การใช้อุปายโกศลประสบผลสำเร็จ เราจะสังเกตได้ว่า ก่อนการแสดงธรรมทุกครั้ง พระพุทธองค์จะต้องตรวจดูความพร้อม (วิบาก) ความแกรบแแห่งญาณของบุคคล หรือกลุ่มบุคคลที่พระองค์จะเสด็จไปโปรดเสียก่อนว่ามีความพร้อมหรือไม่อย่างไร แล้วจึงเสด็จไปโปรดการใช้อุปายโกศล โดยไม่มีการสำรวจความพร้อมก่อนนั้น จะมีอยู่บ้างแต่ก็เป็นส่วนน้อย ส่วนมากจะเป็นการใช้ไหวพริบบุญญาณในการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น

๓.๒.๒ การเลือกวิธีการในการนำอุปายโกศลไปใช้

เมื่อมีการตรวจสอบความพร้อมในด้านต่างๆ ของการนำอุปายโกศลไปใช้เพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างเป็นรูปธรรมแล้วนั้น ขั้นตอนต่อไปนั้นก็คือการเลือกวิธีการหรือการนำอุปายโกศลไปใช้ที่เหมาะสม โดยคำนึงถึงผู้ที่ได้รับประโยชน์จากการใช้อุปายโกศลนั้นเป็นสำคัญ ยกตัวอย่างเช่น กรณีของการใช้อุปายโกศลกับอาฬวกยักษ์นั้น เมื่อพระพุทธองค์ทรงเล็งเห็นความพร้อมของบุคคลและผลที่จะเกิดแล้วก็ทรงเลือกวิธีว่า จะเข้าไปโปรดอาฬวกยักษ์อย่างไร ซึ่งวิธีที่ทรงเลือกใช้ก็คือ การเสด็จเข้าไปประทับบนอาสนะของยักษ์ในวิมานใต้ต้นไทร ซึ่งเป็นที่อยู่ของยักษ์ ทั้งนี้เพราะทรงเห็นว่ายักษ์เป็นผู้ที่มีความโหดเหี้ยมและมีทิฐิกล้า ดังนั้นจึงต้องเข้าไปอยู่ในที่ที่ยักษ์คิดว่าจะไม่มีใครกล้าเมื่อยักษ์มาพบเข้าจึงเกิดโทสะและได้ประลองฤทธิ์กับพระพุทธองค์ ซึ่งก็ทรงใช้วิธีการปราบหรือ

^{๑๑} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๓, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^{๑๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๗/๑๕-๑๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๗/๒๕.

^{๑๓} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๔-๑๕/๑๔, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔-๑๕/๒๒.

ทรมานยักษ์โดยฤทธิ์เช่นกัน จนในที่สุดยักษ์ก็ยอมแพ้ และได้ฟังธรรมเทศนาจนบรรลุพระโสดาบันในที่สุด

หรือในกรณีของนันทโพนันทนาคราชที่ทรงเสด็จไปปราบ ก็เริ่มจากที่ทรงพิจารณาเห็นเหตุการณ์ บุคคล และสถานที่ที่จะเสด็จไปแล้วว่า ในวันนั้นจะต้องเสด็จไปทรมาน (ปราบ) พญานาค ดังนั้น จึงทรงใช้วิธีเสด็จไปทางเทวโลกและประสงค์ที่จะเสด็จข้ามศีรษะของพญานาคราชด้วยการให้พญานาคนั้นโกรธแล้วจะได้ทำร้ายพระองค์ และที่สุดพระองค์ก็จะให้พระมหาโมคคัลลานะเป็นผู้แสดงฤทธิ์ปราบพญานาคตนนั้น ซึ่งวิธีนี้ทรงใช้วิธีการให้ผู้อื่นปฏิบัติหน้าที่แทนอันถือได้ว่าเป็นการใช้อุบายโกศลอย่างหนึ่ง ผู้ที่จะใช้อุบายโกศลนั้นไม่จำเป็นต้องลงมือเองเป็นเพียงแต่ให้ผู้อื่นทำการใช้อุบายโกศลนั้นก็สามารถประสบความสำเร็จได้^{๑๔}

สรุปได้ว่า การเลือกวิธีการที่จะนำอุบายโกศลออกไปใช้เพื่อให้เกิดประโยชน์เป็นรูปธรรมนั้น เป็นหลักเกณฑ์สำคัญอย่างหนึ่ง ที่ผู้มีอุบายโกศลจะต้องคำนึงว่า อุบายโกศลชนิดใดเหมาะสมกับบุคคลประเภทใด และสามารถนำไปใช้ได้กับบุคคลเช่นใด ในสถานการณ์อย่างไร เพื่อให้การลงมือปฏิบัตินั้นเกิดผลได้

๓.๒.๓ การคำนึงถึงผลที่จะเกิดขึ้นจากการใช้อุบายโกศล

นอกจากการพิจารณาถึงความพร้อมของบุคคล สถานที่ และประเภทของอุบายโกศล รวมถึงวิธีการที่จะนำอุบายโกศลไปใช้แล้วนั้น สิ่งหนึ่งที่จะต้องคำนึงถึงมากที่สุดไม่น้อยไปกว่าสิ่งเหล่านั้น นั่นก็คือ ผลที่จะเกิดจากการใช้อุบายโกศล การมองว่า หากใช้อุบายโกศลนี้แล้วจะก่อให้เกิดผลอย่างไร จะมีผู้ได้รับประโยชน์จากการใช้อุบายโกศลนั้นมากน้อยแค่ไหน ผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับการใช้อุบายโกศลนั้นจะได้รับผลเช่นไร เป็นต้น ดังเช่นกรณีของการแสดงยมกปาฏิหาริย์ เมื่อทรงถูกพวกเดียรฉัตรทำร้าย การไม่ทรงอนุญาตให้เหล่าพระสาวกและสาวิกา ตั้งแต่สามเณร สามเณรี ภิกษุ ภิกษุณีแสดงปาฏิหาริย์ เพราะเห็นว่าผลที่จะเกิดขึ้นคือการทำให้เดียรฉัตรเห็นศักยภาพของบุคลากรของพระพุทธองค์นั้นมีน้อย เพราะเป็นการแสดงฤทธิ์ของบรรดาสาวก ซึ่งไม่ใช่จุดมุ่งหมายหรือความประสงค์ของเหล่าเดียรฉัตรที่ต้องการเห็นปาฏิหาริย์ของพระพุทธองค์ โดยเมื่อถูกทำร้ายเช่นนี้แล้วจึงได้ตกลงพระทัยที่จะแสดงปาฏิหาริย์เอง^{๑๕} ต่างจากกรณีที่ทรงอนุญาตให้บรรดาสาวกรูปอื่นแสดงปาฏิหาริย์แทนพระองค์ได้ เช่น ครั้งการปราบพญานันทโพนันทนาคราช^{๑๖} หรือกรณีของพระเทวทัต^{๑๗} ความแตกต่างของกรณีทั้งสองนี้ เนื่องมาจากการที่พระพุทธองค์ทรงมุ่งเน้นถึงผลที่จะเกิดจากการใช้

^{๑๔} พุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๔๐๐/๕๕๕-๕๕๘, พุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๔๐๐/๗๓๓-๗๓๖.

^{๑๕} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๔๙/๑๖๐-๑๖๓, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๔๙/๑๙๘-๒๐๑.

^{๑๖} พุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๔๐๐/๕๕๕-๕๕๘, พุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๔๐๐/๗๓๓-๗๓๖.

^{๑๗} วิ.จู. (บาลี) ๗/๓๓๓/๑๑๗-๑๑๙, วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๓๓/๑๗๓.

อุปายโกศลเป็นสำคัญ ดังนั้น บางสถานการณ์ก็ทรงมอบภาระหน้าที่ให้กับบรรดาพระสาวก ที่มีความชำนาญมากกว่า เพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ทรงมุ่งหวังเอาไว้

สรุปได้ว่า ผู้มีอุปายโกศลเมื่อจะเลือกใช้อุปายวิธีในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น จำเป็นต้องคำนึงถึงผลที่จะเกิดขึ้นหรือที่จะได้รับด้วย ทั้งนี้เพื่อให้การใช้อุปายวิธีสามารถบรรลุเป้าหมายที่ตั้งเอาไว้

๓.๒.๔ การลงมือปฏิบัติโดยการใช้อุปายโกศลตามที่ได้เลือกเอาไว้

จากการศึกษากรอบแนวคิดและตัวอย่างการใช้อุปายโกศลในทางพระพุทธศาสนาแต่ละครั้งของพระพุทธศาสนานั้น เราจะพบว่า การลงมือปฏิบัติจริงตามกรอบของการใช้อุปายโกศลนั้นๆ ในการแก้ไขปัญหาในเรื่องใดเรื่องหนึ่งแล้ว การลงมือปฏิบัติจะแตกต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ (๑) ความแตกต่างระหว่างบุคคล (๒) ความแตกต่างระหว่างสถานที่ (๓) ความแตกต่างของระบบความเชื่อ เป็นต้น เช่น การแสดงพระธรรมเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ซึ่งก็ถือว่าเป็นอุปายโกศลอย่างหนึ่งที่พระพุทธองค์ทรงใช้วิธีการเทศนาโดยยกเรื่องอริยสัจ ๔ และ มัชฌิมาปฏิปทา / มรรค ๘ มาแสดง^{๑๘} แต่เมื่อไปแสดงธรรมโปรดชฎิล ๓ พี่น้อง กลับใช้วิธีการแสดงฤทธิ์ปราบพญานาคที่เขาบูชากัน และแสดงอาทิตตปริยายสูตร^{๑๙} ถามว่า ทำไมการแสดงธรรมก็ดี การนำเข้าสู่การเรียนรู้ของผู้ที่จะรับฟังพระธรรมเทศนาที่ดี ถึงมีความแตกต่างกัน ทำไมพระพุทธองค์จึงไม่ใช้คำสอนในเรื่องเดียวกัน หรือกรณีของการแสดงธรรมแก่ภิกษุ ภิกษุณี กับฆราวาส โดยทั่ว ๆ ไป ทำไมถึงมีความแตกต่างกัน ซึ่งเหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า การใช้อุปายโกศลในแต่ละครั้งนั้น บุคคลที่ใช้มีความแตกต่างกันทั้งสถานที่ และความเชื่อที่แตกต่างกัน โดยที่ปัญจวัคคีย์เป็นฝ่ายที่ปฏิบัติตามแนวทางของพวกบำเพ็ญตบะคือ การทรมานตัวเอง ซึ่งจะสังเกตได้จากปัญจวัคคีย์ ทั้ง ๕ มีความศรัทธาในการบำเพ็ญทุกกรกิริยาของพระพุทธองค์ และเสื่อมศรัทธาเมื่อทรงคลายจากวัตรดังกล่าว^{๒๐} ดังนั้น จึงทรงแสดงโทษของการปฏิบัติถึงที่สุด ๒ อย่างนั้นแล้วทรงเสนอแนวทางที่ ๓ เพื่อให้เป็นตัวเลือกของปัญจวัคคีย์ส่วนชฎิล ๓ พี่น้องนั้น มีความเชื่อเรื่องการบูชาไฟ คือ บูชาพญานาค ดังนั้น จึงทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตรเพื่อปรับเปลี่ยนความเชื่อของชฎิลทั้งหลายใหม่เสีย^{๒๑} หรือในกรณีของภททวัคคีย์ ๓๐ คน ที่มัวเมาในกามารมณ์ออกไปเที่ยวป่ากับภรรยา แต่ ๑ ใน ๓๐ นั้นไม่มีภรรยา จึงจำง้อหญิงโสเภณีไปร่วมอภิรมย์ด้วย ซึ่งหญิงคนนั้นก็ได้ขโมยของหนี จึงพากันติดตามไป เมื่อได้เห็นพระพุทธองค์

^{๑๘} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๔/๑๔, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๒.

^{๑๙} วิ.ม. (บาลี) ๔/๕๔/๔๔-๔๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓-๖๔.

^{๒๐} สุริย์ มีผลกิจ, **พระพุทธประวัติ**, (กรุงเทพมหานคร : คอมพอร์มจำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๖๔.

^{๒๑} วิ.ม. (บาลี) ๔/๕๔/๔๔-๔๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓, ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๘/๑๗-๑๘, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๘/๒๗,

ที่ทรงประทับอยู่ใต้ต้นไม้ก็เข้าไปหาและพระองค์ทรงใช้อุปายโกศลในการชักจูงจิตใจให้ชายทั้ง ๓๐ ถิ่นหญิงสาวที่ตามหาด้วยการยอถามว่า การแสวงหาหญิงสาวคนนั้น กับการแสวงหาตัวเองอันไหนจะดีกว่า ทำให้ทั้งหมดคิดได้ ในที่สุดทั้ง ๓๐ คนก็ได้บรรลุธรรมและขอบรรพชาอุปสมบทเป็นพระอรหันต์ในบรรพพระพุทธศาสนา^{๒๒} เป็นต้น

สรุปได้ว่า การใช้อุปายโกศลในการสั่งสอนหรือแนะนำให้เกิดการเรียนรู้เพื่อการแก้ไขปัญหาในชีวิตของพระพุทธองค์นั้น สิ่งหนึ่งที่มีความสำคัญก็คือ การลงมือปฏิบัติจริงโดยจะต้องเลือกและนำวิธีการดังกล่าวไปใช้จนก่อให้เกิดประโยชน์ที่ได้มุ่งหมายไว้

๓.๓. รูปแบบการใช้อุปายโกศลในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

จากที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้วข้างต้นว่า พระพุทธศาสนานั้น มีวิธีการในการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนแก่บุคคลและกลุ่มบุคคลที่แตกต่างกัน โดยคำนึงถึงความแตกต่างทั้งในเรื่องอรรถาธิบายตลอดจนถึงสติปัญญาและความสามารถในการเข้าถึงคำสอนนั้นได้ จะเห็นได้จากกรณีตัวอย่างของพระพุทธองค์ ที่ก่อนจะเสด็จไปแสดงธรรมทุกครั้ง จะทรงตรวจดูอุปนิสัยของผู้ฟังธรรมก่อนว่า ผู้ฟังมีอุปนิสัยโน้มเอียงไปด้านใด แล้วจึงเสด็จไปแสดงธรรมให้สอดคล้องกับอุปนิสัยของผู้ฟังนั้น^{๒๓}

ในการใช้อุปายโกศลประกอบการสอนธรรมนั้น พระพุทธองค์จะทรงใช้วิธีการที่สอดคล้องกับอรรถาธิบายของผู้สวดธรรม เพื่อให้การสอนธรรมนั้นประสบผลสำเร็จตามที่พระองค์ทรงมุ่งหมายเอาไว้และเพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุดกับผู้สวดธรรม อุปายโกศลที่พระพุทธองค์ทรงใช้ประกอบการสอนธรรมนั้น เมื่อแยกเป็นประเภทที่สำคัญและมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทตามที่ผู้วิจัยสามารถค้นคว้าได้ แบ่งเป็น ๖ วิธี คือ (๑) การยกข้ออุปมาอุปไมย (๒) การให้ความหมายของคำใหม่ในเชิงของจริยธรรม (๓) การใช้อุปกรณ์ประกอบการสอนธรรม (๔) การร้อจิงหะ หรือการเลือกปฏิบัติรายบุคคล (๕) การทำเป็นตัวอย่าง (๖) การยึดหยุ่นในการใช้วิธีการ มีรายละเอียดดังนี้

๓.๓.๑ การใช้อุปายโกศลด้วยการยกข้ออุปมาอุปไมย

การใช้อุปายโกศลด้วยการยกอุปมาอุปไมยนั้น พระพุทธองค์จะทรงยกตัวอย่างเปรียบเทียบเพื่อให้ผู้ฟังนั้นมองเห็นภาพชัดเจนเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้น โดยการเอาสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวหรือประสบการณ์เคยรู้เคยเห็นมาในชีวิตประจำวันของผู้ที่พระองค์จะทรงแสดงธรรมโปรด เพื่อให้ผู้ฟังนั้นเข้าใจง่ายยิ่งขึ้น มีตัวอย่างปรากฏในพระสูตรต่างๆ มีมาลากโยวาทสูตร เป็นต้น ดังต่อไปนี้

^{๒๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๖/๓๑-๓๒, วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๖/๔๕.

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน, พ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๕, พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๖.

(๑) เรื่องของพระมาลากยบุตร ในมาลากยโวยาทสูตร เรื่องมีปรากฏว่า ครั้งหนึ่ง พระมาลากยบุตรนำปัญหาทิลกฏฐิ ๑๐ ข้อ^{๒๔} เข้าไปทูลถามพระผู้มีพระเจ้า พร้อมเสนอเงื่อนไขว่า ถ้าพระองค์ตรัสตอบปัญหานี้จะอยู่ประพตฺติพรหมจรรย์ต่อไป แต่ถ้าพระองค์ไม่ตรัสตอบ จะลาสิกขาเสีย พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาแล้วเห็นว่า การที่พระองค์จะตรัสตอบปัญหาเช่นนี้ไม่เป็นประโยชน์ เพราะเมื่อรู้ไปแล้วก็ไม่เป็นประโยชน์อะไรต่อผู้ถาม จึงไม่ตรัสตอบ แต่แม้ว่าพระองค์จะไม่ตรัสตอบปัญหาทิลกฏฐิทั้ง ๑๐ ข้อนั้น พระองค์ทรงใช้อุบายโกศลยกข้ออุปมาอุปมัยอธิบายเหตุผลของการไม่ตรัสตอบปัญหาแก่พระมาลากยบุตรนั้นว่า “เราได้สัญญาไว้กับเธอว่าจะตอบปัญหานี้ และเธอก็ได้สัญญาว่า เมื่อบวชแล้วจะถามปัญหานี้กับเรา แล้วเธอจะมาทวงเอาสัญญาอะไรเล่าโมฆบุรุษ” จากนั้น พระพุทธองค์ทรงใช้อุบายยกอุปมาอุปไมยคนที่ถูกกิเลสเผารน เหมือนบุรุษถูกลูกศรเสียบหน้าอก ตรัสถามพระมาลากยบุตรต่อไปว่า

มาลากยบุตร เปรียบเหมือนบุรุษต้องลูกศรที่อาบยาพิษอย่างร้ายแรง มิตรอำมาตย์ ญาติสาโลหิต ของบุรุษนั้น พึงไปหาแพทย์ผู้ชำนาญในการผ่าตัดมารักษา บุรุษผู้ต้องลูกศรนั้นพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ตราบใดที่เรายังไม่รู้จักคนที่ยิงเราเลยว่าเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ หรือศูทร ตราบนั้น เราก็จักไม่ถอนลูกศรนี้ออกไป...ต่อให้บุรุษนั้นตายไป เขาก็จะไม่รู้เรื่องนั้นเลยฉันใด บุคคลใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่าตราบใดที่พระผู้มีพระภาคไม่ตรัสตอบว่า ‘โลกเที่ยง, โลกไม่เที่ยง, โลกมีที่สุด, โลกไม่มีที่สุด, ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน, ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน’ หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก หลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่’ ตราบนั้น เราก็จักไม่ประพตฺติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค’ ต่อให้บุคคลนั้นตายไป ตถาคตก็ไม่ตอบเรื่องนั้น ฉันนั้นเหมือนกัน^{๒๕}

ในกรณีของพระมาลากยบุตร ผู้วิจัยมีความเห็นว่า พระพุทธองค์ ทรงเลือกที่จะไม่ตอบปัญหาทิลกฏฐิ ๑๐ ประการ เพราะทรงเห็นว่า ไม่มีประโยชน์ แม้ทรงพยากรณ์ไปแล้ว ก็ไม่ทำให้พระมาลากยบุตรพ้นทุกข์ได้ จากนั้นจึงทรงยกข้ออุปมาอุปมัย เพื่อให้พระมาลากยบุตรมองเห็นถึงเหตุผลในการไม่ทรงตอบคำถามของตน โดยการเปรียบพระองค์เป็นเหมือนแพทย์ผู้เชี่ยวชาญ และเปรียบพระมาลากยบุตรเป็นเหมือนคนป่วยที่ถูกลูกศรยิงมา พระองค์มีหน้าที่เพียงช่วยให้พระมาลากยบุตรนั้นหายรอดปลอดภัยจากพิษของลูกศรที่ปักอยู่ เท่านั้น พระองค์ไม่ได้มีหน้าที่ในการที่จะตอบปัญหาเกี่ยวกับที่มาหรือที่ไปของลูกศร เพราะถึงบอกไป ก็ไม่ได้ทำให้ผู้ที่ถูกศรยิงอาการดีขึ้น

^{๒๔} ปัญหาทิลกฏฐิ ๑๐ ประการของพระมาลากยโวยาทสูตร คือ โลกเที่ยง, โลกไม่เที่ยง, โลกมีที่สุด, โลกไม่มีที่สุด, ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน, ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน, หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก, หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก, หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก, หลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่ .

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๒๗/๙๗-๑๐๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๖/๑๓๗.

เลย มีแต่จะทำให้ผู้ป่วยอาการหนักขึ้น เมื่อเป็นดังกล่าวนี้นี้ พระองค์จึงปฏิเสธการพยากรณ์ปัญหา แม้ว่าพระมาลากยบุตรจะชู้ด้วยการบอกกลาสิกขาที่ตามที

(๒) **เรื่องอภัยราชกุมาร** ในอภัยราชกุมารสูตร เรื่องมีปรากฏว่า ครั้งหนึ่งพระเจ้าอภัยราชกุมารมาเข้าเฝ้าทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงวิธีการในการตอบปัญหาของพระองค์ให้กับบุคคลทั่วไปว่า กษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดี และสมณะผู้เป็นบัณฑิต ต่างก็ผูกปัญหาแล้วมาเฝ้าทูลถามพระองค์ พระองค์ทรงตรัสด้วยพระหฤทัยหาคำตอบของปัญหาเหล่านั้นไว้ก่อนหรือไม่ว่า เมื่อบัณฑิตทั้งหลายเข้ามาเฝ้าแล้วทูลถามอย่างนี้ เราจักพยากรณ์อย่างนี้ หรือว่า ปัญหาเหล่านั้นแจ่มแจ้งแก่พระองค์โดยทันทีทีเดียว^{๒๖}

ในปัญหาข้อนี้พระองค์ก็ใช้อุบายในการตอบปัญหาด้วยการยกข้ออุปมาอุปไมยเปรียบเทียบย้อนถามอภัยราชกุมารนั้นว่า ราชกุมาร พระองค์เป็นผู้ฉลาดในส่วนน้อยส่วนใหญ่ของรถมิใช่หรือ ? เมื่ออภัยราชกุมารตอบว่า ใช่ พระเจ้าข้า จึงตรัสถามอีกว่า เมื่อชนทั้งหลายเข้าไปเฝ้าพระองค์แล้วทูลถามพระองค์ เกี่ยวกับส่วนน้อยใหญ่ของรถ พระองค์พึงตรัสด้วยใจก่อนว่า ชนทั้งหลาย จักถามเราอย่างนี้ เราจักพยากรณ์อย่างนี้ หรือว่า การตอบปัญหานั้นพึงแจ่มแจ้งกับพระองค์โดยทันที เมื่ออภัยราชกุมารกราบทูลว่า เพราะหม่อมฉันเป็นทหารรถ รู้จักดี ฉลาดในส่วนน้อยใหญ่ของรถทั้งหมดดีแล้ว ฉะนั้น การตอบปัญหานั้น ย่อมแจ่มแจ้งกับหม่อมฉันโดยทันทีทีเดียว พระพุทธองค์จึงตรัสว่า

ฉนั้นเหมือนกัน ราชกุมาร กษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดี และสมณะ ผู้เป็นบัณฑิตก็ดี ผูกปัญหาแล้วจักเข้ามาถามตลาคต การพยากรณ์ปัญหานั้น ย่อมแจ่มแจ้งกะตลาคตโดยทันที เพราะธรรมชาตินั้น ตลาคตแทงตลอดดีแล้ว การพยากรณ์ปัญหานั้น จึงแจ่มแจ้งกะตลาคตโดยทันที

ในกรณีของอภัยราชกุมาร ผู้วิจัยมีความเห็นว่า พระพุทธองค์ทรงทราบดีอยู่แล้วว่า อภัยราชกุมาร เป็นผู้มีความรู้และความชำนาญในเรื่องของราชรถ ดังนั้น เมื่ออภัยราชกุมารมาทูลถามปัญหากับพระองค์ในเรื่องของการพยากรณ์ปัญหา พระองค์จึงทรงยกข้ออุปมาอุปไมยการตอบปัญหาของพระองค์ เหมือนบุคคลผู้รู้เรื่องของราชรถดีอยู่แล้ว ว่า ทุกปัญหาที่มีผู้มาทูลถามกับพระองค์ พระองค์ย่อมทรงสามารถที่จะพยากรณ์ได้อย่างแจ่มแจ้งเลยทีเดียว เพราะพระองค์เป็นผู้มีความความแทงตลอดดีอยู่แล้วในปัญหาเหล่านั้น การยกข้ออุปมาในสิ่งที่อภัยราชกุมารมีความเข้าใจดีอยู่แล้ว จึงทำให้อภัยราชกุมารมีความแจ่มแจ้งในข้อสงสัยของพระองค์ต่อพระพุทธองค์

นอกจากเรื่องของพระมาลากยบุตรและอภัยราชกุมารแล้ว ยังปรากฏมีเรื่องของบุคคลต่างๆ ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมโปรดด้วยวิธีการยกข้ออุปมาอุปไมย ดังนี้

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๓/๘๓-๘๗/๖๑-๖๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๓-๘๗/๘๔-๘๘.

(๓) **เรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศล** ในอัปปมาทสูตร พระพุทธองค์ทรงสอนธรรมแก่พระเจ้าปเสนทิโกศล โดยการยกข้ออุปมาอุปมัยเปรียบเทียบว่า ความไม่ประมาทเป็นยอดแห่งธรรมทั้งปวง เหมือนกับรอยเท้าช้างเป็นยอดแห่งรอยเท้าทั้งปวง^{๒๗}

(๔) **เรื่องพระวัจจโคตร** ในอัคคิวัจจโคตตสูตร พระพุทธองค์ทรงสอนธรรมแก่พระวัจจโคตรปริพาชก โดยการยกข้ออุปมาอุปมัยเปรียบเทียบว่า การสิ้นกิเลสของพระอริยเจ้าเป็นสภาวะที่ปัญญาของปุถุชนคนธรรมจะหยั่งรู้ได้ นอกจากบุคคลผู้บรรลุถึงภาวะนิพพานเท่านั้นจะพึงรู้ได้ด้วยตนเอง เหมือนกับไฟที่หมดเชื้อและการดับไปของเปลวไฟ เป็นสิ่งที่รู้ได้ยาก ฉะนั้น^{๒๘}

(๕) **เรื่องการทวาทพราหมณ์** ในอัคโกสนสูตร พระพุทธองค์ทรงสอนธรรมแก่การทวาทพราหมณ์ โดยการยกข้ออุปมาอุปมัยเปรียบเทียบว่า การโกรธเคืองด่าบริภาษผู้อื่นด้วยคำหยาบนั้น หากผู้ถูกด่านั้นไม่รับคำด่าและไม่โกรธตอบ คำด่านั้นย่อมตกเป็นของผู้ด่าทั้งหมด อุปมาเหมือนคนนำของมาต้อนรับแขก มีของกิน น้ำดื่ม เป็นต้น หากแขกนั้นไม่รับ ของนั้นย่อมตกเป็นของเจ้าของบ้านเหมือนเดิม^{๒๙}

(๖) **เรื่องกลีการทวาทพราหมณ์** ในกลีการทวาทสูตร พระพุทธองค์ทรงสอนธรรมแก่กลีการทวาทพราหมณ์ โดยการยกข้ออุปมาอุปมัยเปรียบเทียบวิธีทำนาในอริยวินัยกับการทำนาของพราหมณ์นั้นว่า ในศาสนาของพระองค์ ศรัทธาเป็นเหมือนพืช ความเพียรเป็นเหมือนฝน ปัญญาเป็นเหมือนเอกและไถ หิริ เป็นเหมือนงอนไถ ใจเป็นเหมือนเชือก สติเป็นเหมือนผลไม้^{๓๐} และปลูก พระองค์ทรงคุ้มครองกายวาจา และสำรวม ในอาหารในทอง ทำการถอนหญ้า คือทรงมีสังขละและความสงบเสถียร เป็นเครื่องปลดปล่อยกิเลส ความเพียรของพระองค์เป็นเครื่องนำธุระไป นำไปถึงแดนเกษมจากโยคะ ไม่หวนกลับมาอีก ไปยังที่ที่บุคคลไปแล้วไม่เศร้าโศก พระองค์ทรงไถนาแล้ว นาที่พระองค์ไถมีผลเป็นอมตะ^{๓๑} ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง^{๓๒}

สรุปได้ว่า การใช้อุปมาอุปไมยด้วยการยกข้ออุปมาอุปมัยนั้น เป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่ช่วยให้การสอนธรรมหรือการประกาศคำสอนเข้าถึงกลุ่มบุคคลได้อย่างหลากหลายมากขึ้น การยกข้ออุปมาอุปมัยนั้น สามารถทำให้ผู้ฟังธรรมมีความเข้าใจแจ่มชัดถึงหลักธรรมที่ผู้สอนพยายามจะสื่อได้อย่างเป็น

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๒๘/๑๐๓-๑๐๔, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๘/๑๕๑ - ๑๕๒.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๘๗-๑๘๘/๑๖๓-๑๖๔, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๗-๑๘๘/๒๑๔ - ๒๒๗.

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (บาลี) ๑๕ / ๑๘๘/๑๙๔-๑๙๕, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๒๕.

^{๓๐} คำว่า ผล คือ ส่วนหนึ่งของไถที่ติดอยู่กับหัวหมู ซึ่งเป็นส่วนสุดของตัวไถ เป็นเหล็กตรงปลายแหลม เวลาไถดินจะพลิกหน้าดินขึ้น ทำให้ดินกลับเมล็ดข้าวที่หว่านลงในนา.

^{๓๑} อมตะ ในที่นี้หมายถึงนิพพาน ดูรายละเอียดใน ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๙๗/๒๔๓.

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๙๗/๒๐๗-๒๐๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๗/ ๒๘๓ - ๒๘๔.

รูปธรรม สาเหตุหนึ่งของการต้องใช้การยกข้ออุปมาอุปไมยประกอบการสอนนั้น ก็เพราะว่า การสอนธรรมส่วนใหญ่ เป็นการพูดถึงหลักธรรมที่เป็นนามธรรม เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ยาก ถ้าไม่มีการยกข้ออุปมาอุปไมยด้วยการพูดถึงสิ่งที่เป็นรูปธรรม ผู้ฟังอาจจะกำหนดหลักธรรมนั้นๆไม่ได้ และในที่สุดก็อาจจะไม่ได้รับผลประโยชน์จากการฟังธรรมนั้นอีกด้วย

๓.๓.๒ การใช้อุปมาโกศลด้วยการให้ความหมายของคำใหม่ในเชิงจริยธรรม

ในการใช้อุปมาโกศลด้วยการให้ความหมายของคำใหม่ในเชิงจริยธรรมนั้น พระพุทธองค์จะใช้วิธีการตรัสด้วยการเล่นภาษา คือการใช้ความหมายใหม่ในศัพท์เดิม เช่นบางครั้งมีคนมาทูลถามพระองค์เป็นคำร้อยกรอง พระองค์ก็ทรงตอบเป็นคำร้อยกรองไปทันที ทำนองกลอนสด บางทีเขาทูลถามหรือกล่าวข้อความโดยใช้คำที่มีความหมายไปในทางไม่ดีงาม พระองค์ก็ตรัสตอบไปด้วยคำพูดเดียวกันนั่นเอง แต่เป็นคำพูดในความหมายที่ต่างออกไปเป็นฝ่ายดีงาม^{๓๓} มีตัวอย่างปรากฏอยู่ในคัมภีร์ต่างๆของพระพุทธศาสนาเถรวาทดังนี้

(๑) เรื่องอุทัยพราหมณ์ ในอุทยสูตร มีเรื่องปรากฏว่า ครั้งหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวร เสด็จไปยังที่อยู่ของอุทัยพราหมณ์ อุทัยพราหมณ์เมื่อเห็นพระพุทธองค์ ก็ตกขาวใส่บาตรถวายจนเต็ม พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จไปอย่างนั้นถึง ๓ วัน อุทัยพราหมณ์ก็ถวายอย่างนั้นถึง ๓ วัน แต่ในวันที่ ๓ อุทัยพราหมณ์ได้กราบทูลกับพระผู้มีพระภาคเจ้าในลักษณะของการดูหมิ่นว่า “ท่านสมณโคตมนี้สงสัยจะติดในรสชาติของอาหารจึงเสด็จมาบ่อยๆ” พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อได้ทรงสดับดังนั้น จึงทรงใช้อุปมาโกศลในการสอนธรรมด้วยการนำคำว่า บ่อยๆ ที่เกิดจากคำพูดที่มาจากอกุศลจิตของพราหมณ์ มาให้ความหมายใหม่ในทางที่ดีงาม โดยได้ตรัสเป็นทำนองเตือนสติพราหมณ์ไม่ให้เกิดความท้อถอยในการทำความดีว่า

กลีกรย่อมหวานพีชบ่อยๆ ฝนหาใหญ่ย่อมตกบ่อยๆ ชาวนาย่อมไถนาบ่อยๆ แวนแคว้นย่อมสมบูรณ์ด้วยธัญชาติบ่อยๆ ยากย่อมขบบ่อยๆ ทานบดีย่อมให้บ่อยๆ ครั้นให้บ่อยๆ แล้ว ก็เข้าถึงสวรรค์บ่อยๆ ผู้ต้องการน้ำนมย่อมรีदनน้ำนมบ่อยๆ ลูกโคย่อมเข้าหาแม่โคบ่อยๆ บุคคลย่อมลำบากและดิ้นรนบ่อยๆ คนเขลาย่อมเข้าถึงห้องบ่อยๆ สัตว์ย่อมเกิดและตายบ่อยๆ บุคคลทั้งหลายย่อมนำซากศพไปปาเข้าบ่อยๆ ส่วนผู้มีปัญญาดุจแผ่นดินย่อมไม่เกิดบ่อยๆ เพราะได้มรรคแล้วไม่มีภพใหม่อีกต่อไป^{๓๔}

พราหมณ์เมื่อได้ฟังดังนั้น ก็เกิดปีติโสมนัสชื่นชมในพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า ประกาศตนเป็นอุบาสกผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง ตั้งแต่นั้นเป็นต้นไปจนตลอดชีวิต

^{๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธวิธีในการสอน, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๕๒ – ๖๔.

^{๓๔} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๙๘/๒๐๙-๒๑๐, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๘/๒๘๕ – ๒๘๖.

ในกรณีของอุทัยพราหมณ์นั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่า เดิมนั้นอุทัยพราหมณ์เป็นผู้มีธาตุของคนกลางๆ คือไม่ได้มีทั้งมิจฉาภิภูฏหรือสัมมาภิภูฏ เมื่อพระพุทธรองค์เสด็จมาบิณฑบาตโปรดสัตว์ผ่านบ้านของอุทัยพราหมณ์ อุทัยพราหมณ์ก็ยังใส่บาตรให้พระองค์อยู่ แต่พอพระองค์เสด็จไปบอ้ยเข้า จึงเกิดความตระหนี่ในการถวายทานขึ้นมา ถึงกับต่อว่าพระพุทธรองค์ว่า เป็นคนติดรสชาติอาหาร ถึงได้มาบ้านตนบอ้ยๆ พระพุทธรองค์เมื่อทราบว่ายอุทัยพราหมณ์มีแนวโน้มที่จะเป็นคนมิจฉาภิภูฏ จึงตรัสสรรเสริญผลของการให้ทาน ด้วยการตรัสล้อคำว่า บอ้ยๆ ของพราหมณ์ แต่ทรงใช้ความหมายใหม่ในทางที่เป็นกุศล จนทำให้อุทัยพราหมณ์เกิดปิติ มีศรัทธาในพระพุทธรศาสนา

(๒) เรื่องเวรบุญพราหมณ์ ในพระวินัยปิฎก มีเรื่องปรากฏว่า สมัยหนึ่งเวรบุญพราหมณ์เดินทางเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งประทับอยู่ใต้ต้นสะเดาพร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ รูป แล้วทูลถามกับพระผู้มีพระภาคเจ้า ถึงการที่พระองค์ไม่ทรงลุกรับ กราบไหว้พวกพราหมณ์ผู้แก่เฒ่า ไม่เชื่อเชิญให้นั่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงได้สดับดังนั้น ก็ตรัสตอบว่า พราหมณ์ เราไม่เห็นว่ามีใครในโลกไหนๆ ในบริษัทไหนๆ ที่เราควรลุกขึ้นไหว้ ต้อนรับ เพราะว่าถ้าเราตถาคต ลุกขึ้นไหว้ ต้อนรับ หรือเชื่อเชิญผู้ใดให้นั่ง ศีรษะของผู้นั้นก็ต้องขาดตกไป พราหมณ์เมื่อได้ฟังดังนั้นก็เกิดความโกรธ กล่าวหาพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า เป็นคนไม่มีรส ไม่มีสมบัติ สอนให้ไม่ทำ สอนให้ทำลาย เป็นคนช่างรังเกียจ เป็นคนช่างกำจัด เป็นคนช่างเผลอผลาญเป็นคนไม่ผุดไม่เกิด พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงสดับคำของพราหมณ์นั้น แล้วก็กล่าวรับรองคำพูดของพราหมณ์ว่ามีมูลอยู่จริง แต่ไม่ใช่อย่างที่พราหมณ์เข้าใจ แล้วทรงให้ความหมายใหม่ที่ถูกต้องกับพราหมณ์นั้นว่า

พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะตถาคตละรส คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะได้หมดสิ้น ตัตรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้...เราสอนให้ไม่ทำกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต ตลอดไปถึงการไม่ให้ทำบาปอกุศลธรรมต่างๆ...เราสอนให้ทำลายราคะ โทสะ โมหะ ตลอดถึงให้ทำลายบาปอกุศลธรรมต่างๆ...เราช่างรังเกียจกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต และบาปอกุศลธรรมต่างๆ...เราแสดงธรรมเพื่อกำจัดราคะ โทสะ โมหะ และบาปอกุศลธรรมต่างๆ...เรากล่าวถึงบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ กายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต ว่าเป็นสิ่งควรเผลอผลาญ เราเรียกคนที่ละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่ควรเผลอผลาญ ตัตรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ทำให้ไม่มีทางเกิดต่อไปได้ ว่าเป็นคนช่างเผลอผลาญ เราตถาคตละบาปอกุศลธรรมต่างๆที่ควรเผลอผลาญได้หมดสิ้น...เราเรียกคนที่ละการอยู่ในครรรค์และการเกิดใหม่ได้หมด ตัตรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ทำให้ไม่มีทางเกิดต่อไปได้ว่า เป็นคนไม่ผุดไม่เกิด ตถาคตละการอยู่ใน

ครรรค์และการเกิดใหม่ได้หมดสิ้นแล้ว ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง^{๓๕}

จากกรณีของเวรัญชพราหมณ์นั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่า พระพุทธองค์เป็นผู้ที่มีพระมหากรุณาธิคุณ เพราะไม่ทรงเลือกปฏิบัติกับผู้ที่เข้ามาพบ เราจะเห็นว่าเวรัญชพราหมณ์นั้น เดินทางมาพบพระพุทธองค์ด้วยท่าทีที่ไม่เป็นมิตร และเตรียมข้อกล่าวหาในการว่าร้ายพระพุทธองค์ มาก่อนแล้ว เมื่อเห็นพระพุทธองค์แสดงท่าทีตรงอย่างที่เราคิดไว้ จึงได้กล่าวหาพระพุทธองค์ด้วยวาตะ ๘ อย่าง เมื่อพระพุทธองค์ได้สดับคำกล่าวหาของพราหมณ์แล้ว ก็ไม่ได้ทรงคัดค้าน และยังทรงรับรองคำพูดของพราหมณ์นั้นอีกด้วย แต่ทรงนิยามความหมายของคำที่พราหมณ์กล่าวหาเสียใหม่ ไม่ใช่อย่างที่พราหมณ์นั้นเข้าใจ จนทำให้เวรัญชพราหมณ์เกิดความเลื่อมใส และยอมรับพระพุทธองค์ในที่สุด

การสอนธรรมด้วยกลวิธีการเล่นภาษาให้ความหมายใหม่ของพระพุทธองค์นั้นมีปรากฏอยู่ในที่อื่นๆ อีก เช่น เรื่องสีหเสนาบตีสาวกของนิครนนาฏบุตร ซึ่งมีเหตุการณ์คล้ายกับเรื่องของเวรัญชพราหมณ์ที่เข้าไปทูลถามปัญหากับพระผู้มีพระภาคเจ้า

สรุปได้ว่า การใช้อุปายโกศลด้วยการให้ความหมายของคำใหม่ในเชิงจริยธรรมนั้น เป็นการนำภาษามาใช้ใหม่ เพื่อให้ได้ความหมายไปในทางที่ดีงามเป็นกุศลตรงตามที่คุณแสดงธรรมประสงค์ เป็นการให้ความหมายของคำเพื่อเปลี่ยนมุมมองของผู้พูดให้เป็นไปในทางที่ดีขึ้นนั่นเอง พระพุทธองค์ก็ทรงดำเนินการเผยแผ่หลักธรรมด้วยการใช้วิธีนี้ที่ผู้วิจัยได้ยกกรณีตัวอย่างให้เห็นผลก็คือบุคคลเหล่านี้จากเดิมที่มีท่าทีที่ไม่เป็นมิตรกับพระพุทธองค์ ก็กลับมีศรัทธาอย่างแรงกล้าให้พระพุทธศาสนา ประกาศด้วยยอมรับนับถือพระรัตนตรัย

๓.๓.๓ การใช้อุปายโกศลด้วยการใช้อุปกรณ์ประกอบการสอนธรรม

ในการใช้อุปายโกศลด้วยการใช้อุปกรณ์ประกอบการสอนธรรมนั้น พระพุทธองค์จะทรงใช้อุปกรณ์การสอนที่รู้จักกันในปัจจุบันว่า “สื่อ” และสื่อ นั้น มีหลายความหมายเป็นทั้งนามและกิริยา ที่หมายสื่อการศึกษา คือสื่อที่เกี่ยวกับการเรียน การสอน ซึ่งหมายถึงวิธีการ เครื่องมือ และอุปกรณ์ต่างๆ ที่ใช้เป็นสื่อในการศึกษา หรือในการสอน^{๓๖}

พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนสาวกของพระองค์ แบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ผู้ที่ออกบวชเป็นบรรพชิตและผู้ครองเรือน การสั่งสอนในสมัยของพระพุทธองค์นั้นได้มีการใช้สื่อการสอนแล้ว แต่เป็นสื่อตามธรรมชาติที่มีอยู่ในครั้งนั้น พระพุทธองค์ทรงใช้อุปกรณ์ประกอบการสอนธรรม ซึ่งเป็นที่ผู้สดับ

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๑/๑-๕/๑-๗, วิ.ม. (ไทย) ๑/๑-๕/๑-๔, อัง.อรรถก. (บาลี) ๒๓/๑๑/๑๔๓-๑๔๙, อัง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๑๑/๑๐๑.

^{๓๖} รังษี สุนทร, พุทธกิจ : กิจที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำ, (กรุงเทพมหานคร : โรเนียวพริ้นเตอร์, ๒๕๕๕), หน้า๕๖.

ฟังเคยได้พบได้เห็นเป็นของใกล้ตัวและเข้าใจง่าย เป็นสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติพบเห็นอยู่ทั่วไปในชีวิตประจำวันเป็นสื่อในการสอน เช่น

ช่วงที่เจ้าชายเทวทัต เข้ามาบวชได้ไม่นาน ท่านติตลภและสักการะ และการกล่าวชมพระพุทธรองค์ได้ทรงปรารภเรื่องของพระเทวทัต โดยทรงใช้^{๓๗} กิ่ง ใบ สะเก็ด เปลือก กระพี้ และแก่นของต้นไม้^{๓๘} ที่ภิกษุทั้งหลายรู้จักดีมาเป็นสื่อเปรียบเทียบสั่งสอนชี้ให้เห็นว่า ลภ สักการะการกล่าวชมเปรียบด้วยกิ่งและใบไม้ ญาณทัสสนะเปรียบด้วยกระพี้ต้นไม้ เจโตวิมุตติเปรียบด้วยแก่นของต้นไม้ จบพระธรรมเทศนาเรื่องนี้ ภิกษุทั้งหลายต่างพากันชื่นชมยินดี^{๓๙}

ที่ทรงใช้ต้นไม้ทั้งต้นเป็นสื่อในการสอนนั้น ก็เนื่องมาจากพระพุทธรองค์กับพระสาวกทั้งหลายพักอาศัยที่วัดที่เป็นสวนป่ามีต้นไม้มากบ้าง เสด็จจาริกแล้วพักอาศัยตามป่าบ้าง การใช้สื่อของพระพุทธรองค์นั้นนอกจากทรงใช้สิ่งที่มีอยู่รอบๆ แล้วขึ้นอยู่กับการพิจารณาผ่านเข้ามา ช่วงฤดูฝนพรรษาหนึ่ง พระพุทธรองค์พักจำพรรษาที่พระเชตวัน กรุงสาวัตถี พระองค์ทรงใช้เมฆฝนประกอบการสั่งสอนภิกษุทั้งหลายว่า มีเมฆฝน ๔ ชนิด คือ (๑) เมฆฝนที่ฟ้าร้องคำรามแต่ไม่ตก (๒) เมฆฝนที่ตกโดยฟ้าไม่ร้องคำราม (๓) เมฆฝนที่ฟ้าไม่ร้องคำรามและไม่ตก (๔) เมฆฝนที่ฟ้าร้องคำรามและตก

ในการทำงานเดียวกัน มีบุคคลเปรียบเหมือนเมฆฝน ๔ ชนิดนี้คือ (๑) บุคคลที่ชอบพูดแต่ไม่ทำ เปรียบเหมือนเมฆฝนที่ฟ้าร้องคำรามแต่ไม่ตก (๒) บุคคลที่ชอบทำแต่ไม่พูด เปรียบเหมือนเมฆฝนที่ฟ้าไม่ร้องคำรามและไม่ตก

(๓) บุคคลที่ไม่พูดและไม่ทำ เปรียบเหมือนเมฆฝนที่ฟ้าไม่ร้องคำรามและไม่ตก (๔) บุคคลที่ชอบพูดชอบทำ เปรียบเหมือนเมฆฝนที่ฟ้าร้องคำรามและตก^{๔๐}

เมื่อสิ้นฤดูฝนก็เข้าสู่เขตฤดูหนาว ซึ่งเป็นช่วงออกพรรษา พระพุทธรองค์กับพระสาวกทั้งหลายจะเสด็จออกจาริกไปในสถานที่ต่างๆ แต่ฤดูหนาวที่เกิดพระสูตรนี้ พระพุทธรองค์ยังประทับอยู่ที่กรุงสาวัตถี รุ่งเช้าวันหนึ่งในฤดูหนาว มีสุนัขจิ้งจอกเป็นโรคเรื้อน^{๔๑} ตัวหนึ่ง มาอาศัยอยู่ในบริเวณที่พักของภิกษุทั้งหลาย มันอยู่ที่ไหนๆ ก็คันมีความทุกข์ทรมาน มันย้ายที่อาศัยไปเรื่อยๆ ด้วยคิดว่าที่

^{๓๗} คำว่า “ทรงใช้” นี้มิได้หมายความว่าทรงหยิบมาเป็นอุปกรณ์การสอน เพียงแต่พระองค์ทรงพูดถึงเท่านั้น.

^{๓๘} ส่วนต่างๆ ของต้นไม้ ถือว่า สื่อที่เป็นรูปธรรม

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๐๗-๓๑๑/๒๗๒-๒๘๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๗-๓๑๑/๓๔๐-๓๔๔.

^{๔๐} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๐๑/๑๑๖-๑๑๗, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๐๑/๑๕๔-๑๕๕.

^{๔๑} โรคเรื้อนนี้เกิดในฤดูหนาว สุนัขจิ้งจอกขนร่วงหลุดหมดตัว เป็นสัตว์ปราศจากขน ตัวเปื่อยเน่า ลมพัดมาถูกต้องร่างกาย มันก็เจ็บปวด หมุนตัวไปมา มันวิ่งไม่หยุด ไม่มีที่ไหนที่จะเป็นที่สบายสำหรับมัน มันคันทุกข์ทรมานเนื่องจากโรคของมัน แต่มันเข้าใจว่าสถานที่ทำให้มันคัน, ดูรายละเอียดใน ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๒๓๐, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๖๕๐.

นั่นทำให้คันทุข์ทรมาน ถึงเวลาแสดงธรรมพระพุทธองค์ทรงใช้สุนัขจิ้งจอกชี้เรื่อนประกอบการสอน โดยทรงชี้ให้เห็นว่า ภิกษุที่ถูกกล่าวสักการะและการกล่าวชม ครอบงำ ย่ำยี้จิต จะพักอยู่ที่ไหนๆ ก็ทุข์ทรมานในทีนั้นๆ คือจิตใจกระวนกระวายอยากได้ลาสักการะอยากให้ผู้อื่นกล่าวชมสรรเสริญเยินยอเหมือนสุนัขจิ้งจอกชี้เรื่อน^{๔๒}

เวลาที่พระพุทธองค์เสด็จจาริกกับพระสาวกทั้งหลาย แล้วไปพักตามทุ่งนา พระองค์ก็ทรงใช้สื่ที่มีอยู่สอน เช่น คราวหนึ่งทรงใช้หนูปาประกอบการสอนภิกษุทั้งหลายว่า มีหนุอยู่ ๔ ชนิด คือ (๑) หนุขุดรูแต่ไม่อยู่ (๒) หนุอยู่แต่ไม่ขุดรู (๓) หนุไม่ขุดรูและไม่อยู่ (๔) หนุขุดรูและอยู่

ในทำนองเดียวกัน มีบุคคลเปรียบเหมือนหนุ ๔ ชนิด คือ (๑) บุคคลที่เรียนธรรม แต่ไม่รู้ธรรมตามความเป็นจริง เปรียบเหมือนหนุที่ขุดรูแต่ไม่อยู่ (ปัจจุบันหมายถึงเรียนแต่ไม่ปฏิบัติ) (๒) บุคคลไม่เรียนธรรม แต่รู้ธรรมตามความเป็นจริง เปรียบเหมือนหนุที่ขุดรูแต่ไม่อยู่ (ปัจจุบันหมายถึงไม่เรียนแต่ปฏิบัติ) (๓) บุคคลไม่เรียนธรรม และไม่รู้ธรรมตามความเป็นจริง เปรียบเหมือนหนุที่ไม่ขุดรูและไม่อยู่ (ปัจจุบันหมายถึงไม่เรียนและไม่ปฏิบัติ) (๔) บุคคลเรียนธรรมและรู้ธรรมตามความเป็นจริง เปรียบเหมือนหนุที่ขุดรูและอยู่ (ปัจจุบันหมายถึงทั้งเรียนทั้งปฏิบัติ)

เวลาพระองค์กับพระสาวกทั้งหลายพักตามไร่ร่มไม้ในป่า ก็ทรงใช้ใบไม้เป็นสื่อประกอบการสอน เช่นคราวหนึ่ง ประทับอยู่ที่ป่าไม้ประดู่ลาย ทรงหยิบใบประดู่ลายขึ้นมากำไว้ ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า “ใบไม้ในกำมือของพระองค์กับใบไม้ที่อยู่บนต้น อย่างไหนมากกว่ากัน” ภิกษุทั้งหลายพากันกราบทูลว่า “ใบไม้บนต้นมีมากกว่า ที่ทรงกำไว้มีเพียงเล็กน้อย” พระพุทธองค์ก็ทรงรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “สิ่งที่พระองค์ทรงรู้แต่มิได้สอนมีมากเหมือนใบไม้บนต้นไม้ ที่ไม่สอนเพราะเป็นเรื่องไม่มีประโยชน์ ที่นำมาสอนเท่ากับใบไม้ในกำมือ คือ ทรงสอนเรื่องทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์”^{๔๓}

บางครั้งพระองค์ก็ทรงใช้ของเคี้ยวของฉัน เป็นสื่อประกอบการสอน เช่นคราวหนึ่งผมผถึงเวลาแสดงธรรม พระองค์ทรงใช้มะม่วงประกอบการสอนภิกษุทั้งหลายว่า มะม่วงมี ๔ ชนิด คือ (๑) มะม่วงดิบแต่ผิวสุก (๒) มะม่วงสุกแต่ผิวดิบ (๓) มะม่วงดิบและผิวดิบ (๔) มะม่วงสุกและผิวสุก

ในทำนองเดียวกัน มีบุคคลเปรียบเหมือนมะม่วง ๔ ชนิดนี้คือ (๑) บุคคลมีมารยาทเรียบร้อย แต่ไม่รู้ธรรมตามความเป็นจริง เปรียบเหมือนมะม่วงดิบแต่ผิวสุก (ในที่นี้หมายถึงภิกษุปุถุชนมารยาทดี ถ้าเป็นชาวบ้านก็คือคนที่มารยาทดีแต่จิตใจทราวม) (๒) บุคคลมารยาทไม่เรียบร้อย แต่รู้ธรรมตามความเป็นจริง เปรียบเหมือนมะม่วงสุกแต่ผิวดิบ (ในที่นี้หมายถึงภิกษุอรหันต์แต่มารยาทไม่ดี ถ้าเป็นชาวบ้านก็คือคนที่มารยาทไม่ดี แต่จิตใจงาม) (๓) บุคคลมารยาทไม่เรียบร้อย และไม่รู้ธรรมตาม

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน ส.นิ.อ. (บาลี) ๑๖/๑๖๔/๒๒๐, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๑๖๔/๖๕๐.

^{๔๓} อภ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๐๗/๑๒๓-๑๒๔, อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๐๗/๑๖๒-๑๖๓.

ความเป็นจริง เปรียบเหมือนมะม่วงดิบและผิวดิบ (ในที่นี้หมายถึงภิกษุปุถุชนมารยาทไม่ดี ถ้าเป็นชาวบ้านก็คือนักบวชที่มารยาทไม่ดีจิตใจก็ทราม (๔) บุคคลมารยาทเรียบร้อย และรู้ธรรมตามความเป็นจริง เปรียบเหมือนมะม่วงสุกและผิวสุก (ในที่นี้หมายถึงภิกษุอรหัตต์และมารยาทดี ถ้าเป็นชาวบ้านก็คือคนที่มารยาทดีและจิตใจงาม)^{๔๔}

สรุปได้ว่า เรื่องที่พระพุทธองค์ทรงใช้อุปกรณ์ประกอบการสอนธรรมนี้ยังมีอีกหลายกรณี เช่นเรื่องของพระราหุล^{๔๕} เรื่องของพระจุฬปันณ^{๔๖} เป็นต้น ซึ่งการใช้อุปกรณ์ในการสอนนี้ นับว่าเป็นอุปายโกศลอย่างหนึ่งของพระพุทธองค์ ในการปรับใช้กลวิธีในการสอนธรรมให้สอดคล้องกับสถานการณ์และเรื่องที่พระองค์จะทรงสอน เพื่อให้การสอนธรรมของพระองค์น่าสนใจมากยิ่งขึ้น

๓.๓.๔ การใช้อุปายโกศลด้วยการรอจังหวะ หรือการเลือกปฏิบัติรายบุคคล

การเลือกคนเป็นอุปายสำคัญในการเผยแผ่พระศาสนา ในการประกาศธรรมของพระพุทธองค์ เริ่มตั้งแต่ระยะแรกประดิษฐานพระพุทธศาสนา จะเห็นว่าพระพุทธองค์ทรงดำเนินพุทธกิจด้วยอุปายโกศลอย่างที่เรียกว่า การวางแผนที่ได้ผลจริง ทรงพิจารณาว่า เมื่อจะเข้าไปประกาศศาสนาในถิ่นใดถิ่นหนึ่ง ควรไปโปรดใครก่อน เช่นครั้งตรัสรู้แล้วก็เลือกที่จะโปรดปัญจวัคคีย์ เพราะทรงเห็นว่าพวกเขา มีพื้นฐานความศรัทธาเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว ง่ายต่อการทำความเข้าใจคำสอนของพระองค์ ในการสั่งสอนคนแต่ละถิ่นหรือแต่ละหมู่คณะ ก็มักทรงเริ่มที่บุคคลผู้เป็นประมุข เช่นพระมหากษัตริย์ หรือหัวหน้าของหมู่นั้นๆ ทำให้การประกาศพระศาสนาได้ผลดีและรวดเร็ว

ในเรื่องการใช้อุปายโกศลด้วยการรอจังหวะ หรือเลือกปฏิบัติรายบุคคลนั้น ดูได้จากกรณีของธิดานายช่างหูก เรื่องมีอยู่ว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธองค์ ทรงตรวจดูสัตว์โลก ในเวลาเย็น เห็นธิดาของนายช่างหูกปรากฏในข่ายพระญาณของพระองค์ เมื่อทราบว่านางเจริญมรณสติดูอยู่ถึง ๓ ปี มีอภัยภัยควรแก่การบรรลุมรรณ จึงได้เสด็จไปโปรดถึงเมืองอาฬวี ในวันนั้นบิดาของนางกุมาริกาผู้นั้นทำงานเนื่องด้วยด้วยซ่อมแซมผ้าสาฎกค้างอยู่ จึงสั่งธิดาให้ไปกรอหลอดมาเพื่อจะได้ทำการซ่อมแซมจีวร นางแม่ทราบว่พระพุทธองค์เสด็จมา แต่ก็ไม่ได้เข้าเฝ้า เพราะกลัวจะถูกบิดาลงโทษ จึงตัดสินใจที่จะทำกิจของบิดาให้เสร็จก่อนแล้ว จึงจะไปเข้าเฝ้าพระพุทธองค์เพื่อฟังธรรมในภายหลัง ชาวเมืองอาฬวี เมื่อทราบว่พระพุทธองค์เสด็จมา ก็พากันไปเข้าเฝ้าถวายทานแล้ว รับบาตร เพื่อต้องการจะให้พระพุทธองค์แสดงอนุโมทนากถา ในขณะที่พระพุทธองค์ทรงดำริว่า เรามาสู่หนทางไกลขนาดนี้ เพราะอาศัยกุลธิดาผู้หนึ่ง แต่บัดนี้เธอยังไม่ได้โอกาส เราจะรอให้เธอได้โอกาสเสียก่อนแล้ว จึงจะแสดง

^{๔๔} อก.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๐๗/๑๒๓-๑๒๔, อก.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๐๗/๑๖๒-๑๖๓.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๐๘/๘๔, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐๘/๑๑๗

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน แสง จันทรงาม, *วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า*, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๔๐-๔๑.

ธรรม จึงทรงยืนนิ่งอยู่ ไม่ได้ตรัสอะไร ฝ่ายกุมาริกาเมื่อกรอหลอดเสร็จแล้ว จึงนำใส่กระเช้าเดินทางกลับไปหาบิดา และในระหว่างที่เธอกำลังเดินทางกลับนั้น เธอได้เห็นหมู่บริษัทกำลังแวดล้อมพระพุทธรองค์อยู่ จึงเหลียวมองดูแล้วเดินจากไป ฝ่ายพระพุทธรองค์พอทราบว่านางกุมาริกายืนอยู่ที่ท้ายบริษัท จึงยื่นพระศอขึ้นทอดพระเนตรกุมาริกานั้น เมื่อกุมาริกาเห็นอาการเช่นนั้นของพระพุทธรองค์จึงทราบได้ว่า พระองค์รอคอยการมาของเธอ จึงวางกระเช้าหลอดนั้นแล้ว เข้าไปเฝ้าพระพุทธรองค์ เมื่อนางเข้าไปเฝ้าแล้ว พระพุทธรองค์จึงได้ตรัสถามปัญหา ๔ ข้อกับนาง นางก็ได้หูลดตอบปัญหาทั้ง ๔ ข้อ จนพระองค์ประทานสาธุการให้และได้บรรลุธรรมในที่สุด^{๔๗}

พระพุทธรองค์ทรงใช้วิธีการรอจังหวะและเลือกปฏิบัติเป็นรายบุคคล เพราะทรงเห็นว่าการที่พระองค์ตั้งพระหฤทัยในการเสด็จมายังเมืองอาฬวีนนั้นก็เพื่อโปรดิตาของนายช่างทุกโดยเฉพาะ เมื่อนางยังไม่ได้โอกาสที่เหมาะสมกับการฟังธรรม ก็ต้องรอจังหวะที่เหมาะสมก่อน เพราะทรงเห็นแก่ประโยชน์ในภายภาคหน้าที่นางจะได้รับเป็นสำคัญ ทราบว่าหลังจากที่นางกลับไปแล้วนั้น ปรากฏว่านางได้ประสบอุบัติเหตุจนถึงแก่ความตาย แต่ด้วยการที่นางได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันบุคคล จึงทำให้อานิสงส์นั้นส่งผลให้นางได้ไปบังเกิดยังภพชื่อว่าดุสิต

สรุปได้ว่า การรอจังหวะหรือการเลือกปฏิบัติเป็นรายบุคคล ถือเป็นอุปายโกศลอย่างหนึ่งของพระพุทธรองค์ ในบางครั้งพระองค์จำเป็นต้องรอจังหวะหรือเลือกปฏิบัติในการจะแสดงธรรมโปรดบุคคลใดบุคคลหนึ่ง เพื่อให้ผลของการใช้อุปายโกศลสำเร็จอย่างที่พระองค์ทรงมุ่งหมายเอาไว้ อย่างเรื่องของธิดานายช่างทุก เป็นต้น

๓.๓.๕ การใช้อุปายโกศลด้วยการทำเป็นตัวอย่าง

วิธีการสอนธรรมที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในทางจริยธรรม คือการทำเป็นตัวอย่าง ซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน เป็นทำนองการสาธิตให้ดู แต่พระพุทธรองค์ทรงกระทำนั้นเป็นไปในลักษณะที่ทรงเป็นผู้นำที่ดี

การสอนโดยทำเป็นตัวอย่าง ก็คือพระจริยวัตรอันดีงามที่เป็นอยู่ตามปกตินั่นเอง แต่ที่ทรงปฏิบัติเป็นเรื่องราวเฉพาะก็มี เช่น คราวหนึ่ง พระพุทธรองค์พร้อมด้วยพระอานนตตามเสด็จ ขณะที่เสด็จไปตามเสนาสนะที่อยู่ของสงฆ์ ได้ทอดพระเนตรเห็นพระภิกษุรูปหนึ่ง อาพาธเป็นโรคท้องร่วง นอนจมกองมูลและคูของตน ไม่มีผู้พยาบาลดูแล จึงเสด็จเข้าไปหา จัดการทำความสะอาด ให้นอนเรียบร้อยแล้วจึงทรงประชุมสงฆ์ ทรงสอบถามเรื่องนั้น และตรัสต่อนึ่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ

^{๔๗} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๔๓/๑๓๒-๑๓๖, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๔๓/๑๖๑-๑๖๗.

ไม่มีมารดา ไม่มีบิดาผู้คอยพยาบาล ภิษุทั้งหลาย ถ้าพวกเธอ ไม่พยาบาลกันเอง ใครเล่าจะคอยพยาบาลพวกเธอ ภิษุทั้งหลาย ผู้จะพยาบาลเราก็จงพยาบาลภิษุให้เถิด”^{๔๘}

๒.๓.๖ การใช้อุปายโกศลด้วยการยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ

ในการสอนธรรมบางครั้ง พระพุทธองค์ก็ทรงมีความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ เพราะทรงมุ่งถึงผลสำเร็จของการสอนธรรมนั้นเป็นสำคัญ บางครั้งก็ต้องทรงยอมเสียเกียรติ บางคราวเมื่อสมควรก็ต้องยอม เพื่อให้ผู้ที่พระองค์ต้องการจะสอนธรรมคล้อยตามพระองค์ บางคราวสมควรข่มก็ข่ม บางคราวสมควรอ่อนอ่อนผ่อนตาม ก็ยอมตาม สมควรขัดก็ขัด สมควรคล้อยก็คล้อย สมควรปลอบก็ปลอบ มีพุทธพจน์ว่า “เกสี เราฝึกผู้ที่ควรฝึกได้ด้วยวิธีแบบสุภาพบ้าง วิธีแบบรุนแรงบ้าง วิธีทั้งแบบสุภาพและรุนแรงบ้าง”^{๔๙}

บางคนที่พระองค์แสดงธรรมโปรดก็มีทิวณิมานะความถือตัวสูง ถือว่าตัวเองมีเกียรติหรือเก่งกล้าสามารถ จะยอมผู้อื่นได้ก็ต่อเมื่อผู้อื่นยอมเชื่อฟังตนเองก่อนเท่านั้น พระพุทธองค์ทรงใช้วิธีการในการสนองความต้องการของเขาแล้วจึงดึงเข้าสู่เป้าหมายที่พระองค์ทรงวางไว้ได้ตามพระประสงค์ เช่น เมื่อครั้งเสด็จไปโปรดอาฬวกยักษ์ผู้ดุร้าย พระองค์เสด็จเข้าไปในที่อยู่ของอาฬวกะ อาฬวกะสั่งให้พระองค์เสด็จออกไป พระองค์ก็เสด็จออกตามสั่ง อาฬวกะสั่งให้พระองค์เสด็จเข้าไปอีก พระองค์ก็เสด็จเข้าไปอีก อาฬวกะสั่งให้พระองค์เสด็จเข้าเสด็จออกอย่างนี้ ซึ่งพระองค์ก็ทรงปฏิบัติตามอย่างว่าง่ายถึง ๓ วาระ ให้เขารู้สึกสนใจในอำนาจของตนก่อน ต่อจากนั้นจึงทรงเปลี่ยนกลวิธีและก็ได้โปรดอาฬวกะลงเป็นสาวกสำเร็จ^{๕๐}

อีกตัวอย่างหนึ่ง พราหมณ์คนหนึ่งเป็นคนมีมานะ นิสัยแข็งกระด้าง ไม่ไหว้แม่แต่มารดา บิดา อาจารย์ และพี่ชาย วันหนึ่งขณะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงธรรมอยู่ที่ประชุม เขาคิดว่าจะลองไปเข้าเฝ้า “ถ้าสมณโคดมตรัสกะเรา เราก็จะพูดกับท่าน ถ้าสมณโคดมไม่ตรัสกะเรา เราก็จะไม่พูดกับท่าน” แล้วเข้าไปยืนอยู่ข้างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงเฉยเสีย ไม่ตรัสด้วย พราหมณ์ทำท่าจะกลับออกไปด้วยคิดว่า “พระสมณโคดมนี้ไม่มีความรู้อะไร” พระผู้มีพระภาคเจ้าทราบความในใจของเขายู่ถึงตอนนี้จึงตรัสคาถาว่า “พราหมณ์เอ๋ย ความถือตัวไม่ช่วยให้ใครได้ติอะไรเลย ใครมาเพื่อประโยชน์ใด ก็ควรเสริมสร้างประโยชน์นั้นเสีย”

เมื่อตรัสพระดำรัสนี้ ในจังหวะนี้ ก็ได้ผล ทำให้พราหมณ์ชะงักคิดว่า “พระสมณโคดมรู้ใจเรา” ถึงยอมทรุดลงนั่งแสดงคารวะ ทำให้ในที่ประชุมงงงวยประหลาดใจว่า “น่าอัศจรรย์จริง พราหมณ์นี้ไม่ไหว้แม่แต่มารดา บิดา อาจารย์ พี่ชาย แต่พระสมณโคดมทรงทำให้คนอย่างนี้นอบนบได้

^{๔๘} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๖๕/๑๖๖, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๖๕/๒๔๐.

^{๔๙} อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๑๑/๑๒๘-๑๒๙, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๑/๑๗๐.

^{๕๐} ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๑๐/๒๔๗-๒๔๘, ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๑๐/๓๐๐-๓๐๑,

เป็นอย่างดี” จากนั้นพระองค์จึงได้ทรงเชิญให้เขานั่งบนอาสนะแล้วตอบปัญหาธรรมแก่เขา จนในที่สุดเขาได้ประกาศตนเป็นอุบาสก”^{๕๑}

สรุปได้ว่า รูปแบบและวิธีการในการสอนธรรมด้วยอุบายโกศลของพระพุทธองค์ทั้งหมดนี้ พระองค์ทรงประยุกต์และปรับใช้เพื่อให้สอดคล้องกับความแตกต่างของเวไนยสัตว์ที่พระองค์จะทรงแสดงธรรมโปรด โดยคำนึงถึงความพร้อมในด้านต่างๆ ของตัวบุคคลผู้ที่จะฟังธรรม สถานที่, เวลา จากนั้นจึงทรงพิจารณาไปถึงการเลือกวิธีการที่จะนำอุบายโกศลไปใช้เพื่อประกอบการสอนธรรมผลที่จะเกิดขึ้น ตลอดจนถึงการประเมินผลได้ผลเสียจากการใช้อุบายโกศลในแต่ละครั้ง และให้การสอนธรรมของพระองค์บรรลุเป้าหมายที่ทรงประสงค์เอาไว้ก่อนที่จะเสด็จไปโปรด โดยพระองค์จะทรงคำนึงประโยชน์ที่ผู้สดับธรรมจะได้รับเป็นหลักสำคัญ

๓.๔ จุดมุ่งหมายของการใช้อุบายโกศลในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

การใช้อุบายโกศลของพระพุทธองค์นั้น พระองค์ย่อมมีเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ของการสอนธรรมด้วยอุบายโกศลอย่างชัดเจน จะเห็นได้ชัดจากพระพุทธดำรัสที่ทรงส่งพระอรหันตสาวกรุ่นแรก จำนวน ๖๐ รูป ออกไปประกาศพระศาสนาว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์แก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์^{๕๒} เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพ และมนุษย์”^{๕๓}

ดังนั้นผู้วิจัยจะกล่าวถึงจุดมุ่งหมายของการสอนธรรมด้วยอุบายโกศลของพระพุทธองค์ในการสอนธรรมของพระพุทธองค์นั้น สามารถแบ่งจุดมุ่งหมายของการสอนธรรมได้เป็น ๓ ประการ คือ (๑) จุดมุ่งหมายเพื่อการพัฒนาชีวิตและสังคมของคณะสงฆ์ (๒) จุดมุ่งหมายเพื่อการพัฒนาชีวิตและสังคมของคฤหัสถ์ (๓) จุดประสงค์เพื่อการป้องกันการกล่าวโจมตีคำสอนและการชักจูงบุคคลนอกศาสนา ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้ คือ

๓.๔.๑ จุดมุ่งหมายเพื่อการพัฒนาชีวิตและสังคมของพระสงฆ์

พระพุทธองค์มิได้ทรงใช้อุบายโกศลเพื่อการแก้ไขปัญหาเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยเฉพาะแท้จริงแล้ว การใช้อุบายโกศลเกี่ยวข้องกับทุกๆ สิ่งทุกอย่างที่ปรากฏในชีวิตของมนุษย์ ซึ่งก็รวมไปถึงสังคมที่มนุษย์ได้อาศัยอยู่ด้วย ในสมัยพุทธกาลนั้น พระพุทธองค์นำอุบายโกศลมาใช้ก็มีได้จำกัดวงหรือขอบเขตของการใช้เพียงเพื่อจะมุ่งหวังประโยชน์ให้เกิดกับบุคคลหรือสังคมเพียงแห่งใดแห่งหนึ่ง การใช้

^{๕๑} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๐๑/๒๑๔-๒๑๕, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๑/๒๕๑-๒๕๒.

^{๕๒} ในจุฬนิกาย ขุททกนิกาย ทานสอณให้รู้จักประโยชน์ อธิบายว่า “รู้จัก คือรู้ยิ่ง ทราบ พิจารณา ทำให้กระจ่าง ทำให้แจ่มแจ้งแล้วซึ่งประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ประโยชน์ในภพปัจจุบัน ประโยชน์ในภพหน้า ประโยชน์อย่างยิ่ง”.

^{๕๓} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๒/๒๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

อุปายโกศลในบางครั้งก็เป็นการใช้เพื่อจุดประสงค์ในการแก้ไขปัญหาชีวิตและปัญหาสังคม โดยภาพรวมคือ ทั้งในโลกมนุษย์และโลกอื่นๆ เช่น เทวดา มาร พรหม เป็นต้น อันถือได้ว่าเป็นความหมายที่แท้จริงของคำว่า ชีวิต และสังคม ซึ่งหากเราจะพิจารณาเฉพาะคำนั้น คำว่า “พัฒนา” นั้นก็มาจากคำว่า “ภาวนา” แปลว่าทำให้เกิดขึ้น หรือทำให้มีขึ้น^{๕๔} ภาษาบาลีแปลตามตัวว่า ทำให้เจริญ ส่วนคำว่า “ชีวิต” นั้นก็หมายถึง การเป็นอยู่ และคำว่า “สังคม” นั้น ก็หมายถึงการมาอยู่ร่วมกันหรือชุมชนของมนุษย์ที่มีการอยู่ร่วมกัน^{๕๕} เมื่อนำมารวมกันก็เป็นการพัฒนาชีวิตและสังคมซึ่งหมายถึงการพัฒนาเพื่อให้ชีวิตและสังคมของมนุษย์นั้นเจริญหรือดีขึ้น

สำหรับจุดประสงค์ของการใช้อุปายโกศลเพื่อการพัฒนาชีวิตและสังคมในด้านต่างๆของพระพุทธองค์นั้น สามารถที่จะพิจารณากรอบของลักษณะการใช้อุปายโกศลได้จากประเด็นต่างๆดังต่อไปนี้

เนื่องจากว่าพระพุทธองค์เสด็จอุบัติในยุคที่ชมพูทวีปเป็นถิ่นนักปราชญ์ เต็มไปด้วยศาสตราจารย์เจ้าลัทธิต่างๆ เป็นอันมาก แต่ละท่านล้วนมีชื่อเสียงและมีความสามารถ ผู้ที่มาเผชิญพระองค์นั้น มีทั้งมาดีและมาร้าย มีทั้งมาแสวงหาความรู้ มาลองภูมิ และต้องการมาข่มมาปราบ อีกทั้งคำสอนของพระองค์ขัดแย้งกับความเชื่อถือความประพฤติปฏิบัติที่แพร่หลายอยู่ในสังคมสมัยนั้น เช่น การทำลายความเชื่อถือเรื่องวรรณะ เป็นต้น ทำให้การประกาศศาสนาในยุคแรกนั้นไม่ใช่เรื่องง่ายเลยทีเดียว ดังนั้น พระพุทธองค์ต้องทรงใช้อุปายโกศลเป็นอย่างมากในช่วงแรกของการประกาศศาสนา การโน้มน้าวชนชั้นปกครองหรือตระกูลใหญ่ๆมาเป็นผู้สนับสนุน เพราะชนชั้นปกครองซึ่งหมายถึงเจ้าผู้ครองแคว้น มหาอำมาตย์ราชบุโรหิตยผู้ใหญ่ และตระกูลใหญ่ๆ ไม่ว่าจะเป็น พราหมณ์ มหาศาล หรือคฤหบดีมหาศาล ซึ่งเป็นระดับเศรษฐีมหาศาลทั้งนั้น การได้บุคคลระดับนี้เข้ามาเป็นพุทธบริษัทก็จะเป็นกำลังสำคัญในการประกาศพระศาสนา คือเป็นเกาะคุ้มครอบป้องกันให้พุทธบริษัทด้วย เป็นที่ดึงดูดความสนใจให้ผู้อื่นมานับถือพระพุทธศาสนาตามด้วย และที่สำคัญเป็นกองกำลังบำรุงเลี้ยงภิกษุภิกษุณีสงฆ์ไปด้วยในตัว เพราะฉะนั้นพระพุทธองค์ต้องใช้เวลาและทรงรอบคอบมากในการวางยุทธวิธีข้อนี้ ต้องทรงรู้จักจังหวะ และการรอจังหวะ ต้องทรงคำนึงถึงผลเสียหรือผลกระทบ

ภายหลังการตรัสรู้ พระพุทธองค์ทรงดำเนินการก่อตั้งสังคมสงฆ์และการปกครองคณะสงฆ์ โดยการใช้อุปายโกศลในรูปแบบต่างๆ ดังต่อไปนี้คือ

(๑) ทรงประกาศหลักธรรมเพื่อให้คนรู้ตามในธรรมที่ทรงบรรลุ

^{๕๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรมกับการพัฒนาชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๕.

^{๕๕} มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, **มนุษย์กับสังคม หน่วยที่ ๑-๗**, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๕), หน้า ๖๔.

(๒) หลังจากนั้นทรงก่อตั้งสงฆ์หรือสังคมย่อยๆ ขึ้นแล้วส่งสงฆ์ที่บรรลุนิพพานตามนั้นออกไปประกาศศาสนา (คำสอน) เพื่อให้มีสมาชิกในสังคมสงฆ์มากขึ้นจนกลายมาเป็นสังคมขนาดใหญ่ โดยวิธีการส่งสาวกไปประกาศศาสนานั้นทรงให้ไปลำพัง ห้ามไปคู่^{๕๖} เมื่อมีสาวกมากขึ้น ก็ทรงให้มีการประชุมสงฆ์ เพื่อการประกาศความเป็นชุมชนของสงฆ์ขึ้น คือ ประกาศพระโอวาทปาฏิโมกข์ อันเป็นการประกาศเอกลักษณ์และชุมชนของสงฆ์ขึ้นใหม่ในท่ามกลางของศาสนาพราหมณ์และเจ้าลัทธิต่างๆ

(๓) ในด้านการบริหารคณะสงฆ์ในระยะแรก ไม่ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทขึ้น เพราะยังไม่มีเหตุอันควร ต่อมาเมื่อมีเหตุอันควรก็ทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามพฤติกรรมอันไม่ควรและลงโทษผู้กระทำความผิดตั้งแต่ขั้นเล็กน้อยจนถึงรุนแรงสุดคือพ้นสภาพความเป็นพระ ที่เรียกกฎเกณฑ์ดังกล่าวว่า พระวินัย

(๔) ในส่วนของการบริหารกิจการด้วยการชำระการประพฤติดละเมิดพระวินัยนั้น ทรงมอบอำนาจให้สงฆ์ทำสังฆกรรมเพื่อดำเนินการชำระความผิดดังกล่าวได้ ทั้งนี้ ก็เพื่อเป็นการให้สงฆ์ได้มีความเคารพพระธรรมวินัยภายใต้กฎเกณฑ์หรือบรรทัดฐานเดียวกันคือพระธรรมวินัย จะเห็นได้ว่าลักษณะการใช้อุปายโกศลเพื่อการบริหารและปกครองคณะสงฆ์นั้น พระพุทธองค์มีลักษณะของการดำเนินการที่เป็นขั้นตอนและใช้เงื่อนไขหลักคือพระวินัยเป็นกรอบ โดยมีเงื่อนไขรองคือมติของสงฆ์เป็นบรรทัดฐานสำคัญในการแก้ไขปัญหา ซึ่งตลอดเวลาที่ทรงพระชนม์อยู่การบริหารปกครองสงฆ์ก็เป็นไปได้ด้วยดี^{๕๗}

(๑) จุดมุ่งหมายเพื่อการพัฒนาสังคมพระสงฆ์

กรณีของการใช้อุปายโกศลเพื่อการบริหารแก้ไขปัญหาสังคมของคณะสงฆ์นั้น จะเห็นได้จากกรณีดังต่อไปนี้คือเช่น กรณีของภิกษุชาวเมืองโกสัมพี ปัญหาของเรื่องนี้เกิดขึ้นเพราะความขัดแย้งทางพระวินัย^{๕๘} พระพุทธองค์ทรงดำเนินอุปายโกศลด้วยการคว่ำบาตร คือไม่ทรงสนใจการกระทำของภิกษุชาวโกสัมพีเหล่านั้น และคอยให้เหตุการณ์ต่างๆ ได้บิบบังคับให้ภิกษุเหล่านั้นได้สติ โดยการถูกตำหนิจากสังคม ในที่สุดภิกษุเหล่านั้นก็คิดได้ และกลับมาประพฤติธรรมร่วมกันเช่นเดิม กรณีของพระเทวทัต พระพุทธองค์ทรงใช้อุปายโกศลหลายประการด้วยกัน เพื่อประคับประคองและป้องกันไม่ให้พระเทวทัตทำความชั่วมากขึ้น ซึ่งในการทำความชั่วของพระเทวทัตนั้นมีเรื่องที่สำคัญอยู่ ๓ ประการด้วยกันคือ (๑) ทำสังฆเภท คือชวนขวายนพยายามเพื่อทำลายสงฆ์ (๒) ทำร้ายพระพุทธองค์ จนพระโลหิตพระบาทห้อ กรรม ๒ ประการนี้นับว่าเป็นกรรมหนักอย่างหนึ่งในบรรดาอนันตริยกรรม

^{๕๖} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๒/๒๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^{๕๗} อธิเดช ฆาตา ดร., “กุศโลบาย : ศึกษาการใช้ปัญญาเพื่อการบริหารปัญหาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” รายงานการวิจัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๒, หน้า ๑๕-๑๗.

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๙๑- ๕๐๐/๔๓๕-๔๔๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๑- ๕๐๐/๕๒๙- ๕๓๓.

ทั้ง ๕ ประการ^{๕๙} (๓) ยุยงส่งเสริมให้พระเจ้าอชาตศัตรูได้กระทำปิตุฆาตและมาตุฆาต เพราะมุ่งหวังจะได้ครองราชสมบัติ^{๖๐} เรื่องราวของการใช้อุปายโกศลในการจัดการกับปัญหาที่พระเทวทัตก่อขึ้นของพระพุทธองค์นั้น มีปรากฏดังนี้คือ

(๑) ทรงใช้อิทธิฤทธิ์ คือ บุญญาภิสังขาร แผ่เมตตาไปยังนายขมังธนูที่พระเทวทัตจ้างวานมาเพื่อลอบปลงพระชนม์ ทรงใช้หลักธรรมเข้าไปเปลี่ยนทัศนคติของคนเหล่านั้นได้ โดยทรงเทศนาอนุบุพพิกา^{๖๑} เป็นปฐมบทแห่งการปลุกศรัทธาเพื่อก่อให้เกิดความสำนึกและสร้างคุณงามความดีให้เกิดขึ้นกับตน

(๒) ทรงใช้เมตตาพรหมวิหารธรรม จัดการกับช่างนาฬาคีรีที่ถูกคนเลี้ยงช้างเอาเหล้าให้ดื่มไปถึง ๑๖ กระออม^{๖๒} จนกลายเป็นช่างตม้นวิ่งออกมาอาละวาด แต่เมื่อมาถึงก็สงบลงได้ด้วยพระเมตตา ทรงใช้อุปายโกศลสำคัญในการควบคุมควบคุมฝูงชน หรือคณะสงฆ์ที่ติดตามพระองค์มา ไม่ให้แตกตื่น หรือหวาดกลัว โดยทรงเน้นย้ำให้มั่นใจในพระองค์หรือศรัทธาในพระพุทธเจ้าว่า ไม่มีใครที่สามารถปลงพระชนม์พระองค์ได้

(๓) ทรงดำเนินการให้สงฆ์กระทำการลงนิคหกรรมประเภทปาสณียกรรม คือการทำสังฆกรรมเพื่อประกาศความชัดเจนให้เกิดกับสังคมหรือการให้ข้อมูลกับสังคมว่า การกระทำของพระเทวทัตนั้นไม่เกี่ยวกับคณะสงฆ์ของฝ่ายพระองค์ นับแต่วันนั้นที่ได้ประกาศเจตนารมณ์นี้ กลุ่มพระเทวทัตถือได้ว่า เป็นกลุ่มอื่นมิใช่กลุ่มของพระพุทธองค์ ซึ่งถือว่าพระพุทธองค์ทรงมีอุปายโกศล ในการใช้สื่อสารมวลชนให้เป็นประโยชน์ และรักษาความเรียบร้อยของคณะสงฆ์ให้บริสุทธิ์อยู่ได้สืบไป

(๔) ทรงมอบหมายให้พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ เดินทางไปนำพระภิกษุชวเก ๕๐๐ รูป ที่ถูกพระเทวทัตชักชวนไปกลับมา เพื่อเป็นการตัดกำลังของพระเทวทัตมิให้มีผู้สนับสนุนในการกระทำความผิด และเพื่อเป็นการช่วยเหลือพระภิกษุชาววัชชีบุตรที่บวชได้ไม่นาน ให้รอดพ้นจากการกระทำความชั่วตามพระเทวทัต

กรณีของการใช้อุปายโกศลต่างๆที่ได้ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ เป็นวิธีการที่พระพุทธองค์ทรงเลือกใช้เพื่อจัดการกับคณะสงฆ์คือหมู่แห่งภิกษุให้รอดพ้นจากปัญหาต่างๆ และเกิดความเรียบร้อยในองค์กรของคณะสงฆ์ที่พระองค์ทรงสร้างขึ้น ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาในระดับของสังคมของสงฆ์ที่อยู่ร่วมกันเป็นจำนวนมาก

^{๕๙} วิ.จุ. (บาลี) ๗/๓๔๑/๑๓๑-๑๓๒, วิ.จุ. (ไทย) ๗/๓๔๑/๑๙๑.

^{๖๐} วิ.จุ. (บาลี) ๗/๓๓๙/๑๒๗-๑๒๘, วิ.จุ. (ไทย) ๗/๓๓๙/๑๘๕.

^{๖๑} วิ.จุ. (บาลี) ๗/๓๔๐/๑๒๘-๑๒๙, วิ.จุ. (ไทย) ๗/๓๔๐/๑๘๗.

^{๖๒} สำนวน นาคประทีป, ฎีกาขมยมงคลอัฐกเทศนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ, ๒๕๑๔), หน้า ๔๖.

สรุปได้ว่า ในการแก้ไขปัญหาและการพัฒนาสังคมของคณะสงฆ์ในสมัยพุทธกาลนั้น พระพุทธองค์ทรงมีอุบายโกศล คือ สามารถเลือกอุบายวิธีที่เหมาะสมในการจัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นได้อย่างถูกต้อง เช่น เรื่องของความสามัคคีภายในคณะสงฆ์ ทรงใช้วิธีการคว่ำบาตรกับภิกษุชาวโกสัมพี ใช้วิธีการลงนิคหกรรมและปสาสนียกรรมกับพระเทวทัต เป็นต้น ดังนั้น จุดมุ่งหมายสำคัญประการหนึ่งของการใช้อุบายโกศล ก็คือ เพื่อการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นภายในของสังคมพระสงฆ์ นั่นเอง การใช้อุบายโกศล ช่วยให้สามารถจัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นได้ ทั้งยังนำความเรียบร้อยดีงามมาให้กับสังคมของพระสงฆ์อีกด้วย

(๒) การใช้อุบายโกศลเพื่อการพัฒนาชีวิตของพระสงฆ์

นอกจากการจัดการกับปัญหาของสังคมพระสงฆ์แล้ว พระพุทธองค์ยังทรงใช้อุบายโกศลในการจัดการกับปัญหาระดับปัจเจก คือ ปัญหาเฉพาะตนของภิกษุ ภิกษุณี สามเณร และ สามเณรี ในศาสนาของพระองค์อีกด้วย ดังจะเห็นได้จากกรณีต่างๆ ดังต่อไปนี้คือ

(๑) กรณีการใช้อุบายโกศลจัดการกับปัญหาของพระจูฬปันถกเถระ เรื่องมีอยู่ว่า พระเถระนั้นออกบวชในพระพุทธศาสนา แล้วไม่สามารถท่องจำคาถาแม้คาถาหนึ่งได้ โดย ๔ เดือน เพราะบุพพกรรมในการก่อนของตน จึงถูกพระพี่ชายไล่ออกจากวิหาร ท่านเกิดเสียใจคิดว่า พี่ชายไม่เอื้อไต่กับตนเองแล้ว ดังนั้นการที่ตนสึกไปอาจจะดีเสียกว่า จะได้ทำบุญต่างๆมีการถวายทานเป็นต้น วันรุ่งขึ้นท่านจึงออกจากวิหารเพื่อจะสึกแต่เช้าตรู่

ในวันนั้นพระพุทธองค์ ทรงตรวจดูโลกในเวลาใกล้รุ่ง เห็นพระจูฬปันถก ปรากฏในขำยพระญาณ เมื่อทรงทราบเหตุนี้ จึงเสด็จล่วงหน้าไปก่อน ได้ทรงหยุดจงกรมอยู่ที่ชุมประตูใกล้ทางที่พระจูฬปันถกไป พระจูฬปันถกเห็นพระศาสดา จึงเข้าไปถวายบังคม

พระพุทธองค์จึงทรงตรัสถามทักทาย เมื่อทรงทราบว่า พระจูฬปันถกกำลังจะไปสึก จึงได้แสดงพระมหากรุณาธิคุณอุปสีระชะของเขาด้วยพระหัตถ์ แล้วพาไปยังพระคันธกุฎีประทานท่อนผ้าขาวที่สะอาด ที่ทรงบันดาลขึ้นด้วยฤทธิ์ให้เขา แล้วตรัสสั่งว่า จูฬปันถก เธอจงผินหน้าไปยังทิศตะวันออก ลูบผ้าท่อนนี้ ด้วยบริกรรมว่า “รโหฺรณฺ รโหฺรณฺ” ฝ่ายพระจูฬปันถก นั่งดูพระอาทิตย์ พลาญลูบผ้าท่อนนั้น บริกรรมว่า “รโหฺรณฺ รโหฺรณฺ” เมื่อท่านลูบท่อนผ้านั้นอยู่ ท่อนผ้าได้เศร้าหมองแล้ว เหมือนท่านเห็นอย่างนั้น จึงเกิดความคิดว่า “ท่อนผ้านี้สะอาดแท้ๆ แต่อาศัยอัตภาพนี้ จึงละความเป็นปกติเดิมเสีย กลายเป็นของเศร้าหมองอย่างนี้ไปได้ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ” ครั้นแล้วก็เริ่มตั้งความสิ้นไปและความเสื่อมไป เจริญวิปัสสนา เมื่อพระศาสดาทรงทราบว่า จิตของเขาขึ้นสู่วิปัสสนา

แล้ว ก็ทรงเปล่งพระรัศมี ดุจดั่งประทับนั่งตรงหน้า แล้วตรัสพระคาถาแสดงธรรมโปรด ในกาลจบคาถา ปรากฏว่า พระจุฬปิ่นกบบรรลुพระอรหัตต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ^{๖๓}

กรณีของพระของจุฬปิ่นกบนี้ เราจะพบว่า พระพุทธรองค์ทรงใช้อุปายโกศลด้วยวิธีการให้กำลังใจในการประพาศธรรมแก่พระจุฬปิ่นกบในเบื้องต้น เพื่อให้พระจุฬปิ่นกบผู้ที่ถูกพระพิชชชัยขับไล่ออกจากหมู่สงฆ์ เกิดกำลังใจ จากนั้นจึงทรงพิจารณาถึงจริตและความประพฤติของพระจุฬปิ่นกบในชาติที่ผ่านมา แล้วเลือกวิธีการที่เหมาะสม จนทำให้พระจุฬปิ่นกบบรรลุพระอรหัตต์ในที่สุด ในกรณีนี้มีเรื่องราวที่คล้ายกันอีกเรื่องหนึ่งนั่นก็คือ เรื่องของพระวัคคลี ^{๖๔}

(๒) กรณีการใช้อุปายโกศลจัดการกับปัญหาของพระองค์พิมล ผู้ที่ได้รับการอุปสมบทเป็นพระภิกษุแล้ว เพราะหลังจากที่พระองค์พิมล อุปสมบทแล้วนั้น ท่านไม่สามารถจะบำเพ็ญสมณธรรมได้ เพราะไม่อาจจะข่มจิตที่เศร้าหมองมานาน ให้สงบระงับได้ ภาพของการฆ่าคน ยังคงปรากฏแก่ท่านอยู่เนืองๆ พระพุทธรองค์ จึงทรงใช้อุปายโกศลในการอบรมธรรมแก่องค์พิมล และแนะนำวิธีการอธิษฐานให้พรแก่หญิงมีครรภ์ให้ได้รับความปลอดภัยจากการคลอดลูก ซึ่งภายหลังจากการบวชแล้วทรงให้ปฏิบัติธรรมโดยเน้นการรุดงค์วัตรเป็นกิจ และวันหนึ่งท่านได้ออกรับบิณฑบาตไปพบหญิงท้องแก่ใกล้คลอดคนหนึ่งจึงคิด (อธิษฐาน) ว่าสตรีทั้งหลายเศร้าหมองหนอ สตรีทั้งหลายเศร้าหมองหนอ จากนั้นได้เดินกลับพระเชตวัน เมื่อเสร็จจากการบิณฑบาตแล้ว จึงเข้าเฝ้าพระพุทธรองค์แล้วได้กราบทูลเรื่องดังกล่าว ซึ่งพระพุทธรองค์ทรงเห็นว่า การบริกรรมหรืออธิษฐานของพระองค์พิมลนั้นไม่ถูกต้องจึงแนะนำให้ไปกล่าวสัจจะวาจาแก่หญิงคนนั้นว่า ตั้งแต่เกิดมาโดยอริชาติ ไม่เคยจงใจปลงชีวิตสัตว์เลย ด้วยสัจจะวาจานี้ ขอความสวัสดิ์จะมีแก่เธอ และแก่ทารกในครรภ์ของเธอเถิด ซึ่งเมื่อท่านได้เดินทางไปกล่าวเช่นนี้ หญิงคนนั้นก็คลอดโดยปลอดภัย ซึ่งการแนะนำของพระพุทธรองค์นั้นถือเป็นการใช้อุปายโกศลอย่างหนึ่งที่จะก่อให้เกิดผลคือการหาวิธีที่เหมาะสมที่จะทำให้องค์พิมลนำไปใช้กับสตรีที่กำลังจะคลอดบุตรคนนั้น ^{๖๕}และต่อมาท่านก็บรรลุพระอรหัตต์

ในกรณีของพระองค์พิมลนี้ เราจะเห็นได้ว่า ลักษณะการใช้อุปายโกศลของพระพุทธรองค์แก่พระองค์พิมลผู้มีคติชีวิตแบบต้นคดปลายตรงในหลายลักษณะคือ ในช่วงก่อนการบวชทรงใช้อุปายโกศลเพื่อการปราบโจรให้กลับใจ เมื่อโจรกลับใจแล้วก็ให้บวช (เปลี่ยนเพศ) เพื่อจะได้เข้าสู่ครุได้อย่างปลอดภัย เพราะคนโดยมากเห็นว่าพระไม่มีพิษภัย และทรงใช้อุปายโกศลเพื่อสร้างความสมานฉันท์ให้เกิดกับสังคมคือ รัฐ องค์พิมล และพระศาสนามิให้มีข้อขัดแย้ง และจบเรื่องต่าง ๆ ลงด้วยดี แม้เมื่อบวชแล้วก็ทรงใช้อุปายโกศลแนะนำจนท่านบรรลุพระอรหัตต์ ซึ่งถือว่า การใช้อุปาย

^{๖๓} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๗/๑๘๑-๑๘๒, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๗/๒๒๘-๒๔๒.

^{๖๔} ตุรายละเอียดยใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๒๖๔/๔๕๓-๔๕๕, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๒๖๔/๕๕๖-๕๕๘.

^{๖๕} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๔๗-๓๕๒/๓๓๐-๓๓๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๗-๓๕๒/๔๒๑-๔๓๐.

โกศลของพระพุทธองค์นั้น ทรงมุ่งให้เป็นไปเพื่อการไม่เบียดเบียนตนเอง ผู้อื่น และทั้ง ๒ ฝ่ายอย่างแท้จริง

(๓) กรณีการใช้อุบายโกศลจัดการกับปัญหาของพระนางปฐาจาราภิกษุณี ผู้มีปัญหาด้านจิตใจ อันมีสาเหตุมาจากความทุกข์เพราะความเสียใจที่ สามิ บุตร และ ญาติพี่น้องของตนตายหมด^{๖๖} พระพุทธองค์ทรงใช้อุบายโกศลเพื่อการช่วยเหลือพระนางปฐาจาราผู้เดินร่ำฝางมาถึงยังพระเชตะวัน โดยไม่มีเสื้อผ้าพันกายแม้แต่ชิ้นเดียว ในขณะที่พระองค์ทรงแสดงธรรมอยู่ในท่ามกลางธรรมศาลา โดยตรัสให้สติกับนางว่า “เธอจงกลับได้สติเถิดน้องหญิง” ด้วยอำนาจการอธิษฐานและสัจจานั้น ทำให้นางได้สติมองเห็นตนที่กำลังเปลือยกายอยู่ จึงเกิดความละอาย ชายคนหนึ่งในธรรมศาลาจึงมอบเสื้อผ้าให้นางสวมใส่แล้ว พระพุทธองค์ได้แสดงพระธรรมเทศนาแก่นาง จนนางได้บรรลุธรรมและขอบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา

รูปแบบอุบายโกศลที่พระองค์ทรงนำมาใช้ ก็คือ ทรงพิจารณาอภัยภัยและความพร้อมคือ บารมีที่นางได้บำเพ็ญมา ทรงเป็นที่พึ่งคือให้คำแนะนำ เมื่อครั้งที่นางได้ปฏิบัติธรรมแล้วเห็นความแตกต่างของสรรพสิ่งไม่แน่นอน จึงทำให้นางบรรลุพระอรหัตต์ได้ กรณีดังกล่าวนี้ ทำให้เรามองเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงมีการใช้อุบายโกศลด้วยการให้กำลังใจ และรอคอยความพร้อมทางอุปนิสัยของพระนางปฐาจารา จนสามารถเป็นที่พึ่งของนาง และทำให้นางบรรลุพระอรหัตต์ได้ในที่สุด

(๔) กรณีการใช้อุบายโกศลจัดการกับปัญหาของพระนางรูปนันทาเถรี พระนางรูปนันทา เป็นผู้มึนโสมมทั้งดงาม ได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา แต่เมื่อพระนางอุปสมบทแล้ว ไม่เคยเสด็จไปพบพระพุทธองค์เลยเพราะทรงเกรงว่า พระพุทธองค์จะตรัสโทษในรูปของพระองค์ที่น่าดู น่าเสื่อมใสอย่างนี้ ครั้งหนึ่งพระนางได้ฟังคำพรรณนาคุณของพระพุทธองค์จากสำนักของพวกภิกษุณีและพวกอุบาสิกา จึงทรงดำริว่า “ชนทั้งหลาย กล่าวชมเจ้าพี่ของเราที่คนเดียว แม้พระองค์จะตรัสโทษในรูปของเราจะตรัสได้สักเท่าไร อย่างไรเราจะไปกับพวกภิกษุณี ไม่แสดงตนแล้วเฝ้าพระพุทธองค์ ฟังธรรมแล้วจึงกลับมา” พระพุทธองค์ทรงทราบที่เดียวว่า วันนี้พระนางรูปนันทาเถรีจะเสด็จมายังสำนักของพระองค์ จึงทรงหาธรรมเทศนาที่สมควรแก่พระนางในการที่จะแสดงธรรมโปรด ทรงทำความตกลงพระหฤทัยว่า “รูปนันทานั้น หนักในรูป มีความเยื่อใยในอรรถภาพอย่างรุนแรง การบรรเทาความเมาในรูปด้วยรูปนั้นแล เป็นที่สบายของเธอ เหมือนการบ่งหนามด้วยหนาม ฉะนั้น” จึงทรงเนรมิตหญิงที่มีรูปสวยพริ้งผู้หนึ่ง อายุราว ๑๖ ปี ประดับด้วยเครื่องอาภรณ์ทุกอย่าง ถือพาด ยืนถวายงานพักอยู่ในที่ใกล้พระองค์ ด้วยกำลังพระฤทธิ์ เมื่อพระนางรูปนันทาเถรีเข้าไปยังพระวิหารพร้อมกับภิกษุณีก็ได้เห็นรูปหญิงนั้น เมื่อพระนางทรงแลดูหญิงนั้นกับอรรถภาพตัวเอง เกิดความรู้สึกว่าตนเหมือนกับนางกาซึ่งอยู่ข้างหน้านางพระยาหงส์ทอง

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน พ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๙๒/๕๑๐-๕๑๕, พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๙๒/๖๔๔-๖๕๑.

เมื่อพระนางแลดูหญิงนั้นก็เกิดความชื่นชมในหญิงนั้นว่า แม่ผม แม่หน้าผาก ของหญิงนี้ก็งาม แล้วก็เกิดความสืบทอดในรูปร่างอย่างรุนแรง พระพุทธรองค์เมื่อทรงทราบอย่างนั้น เมื่อจะแสดงธรรมโปรดพระนางรูปนั้นทาเถรี จึงทรงบันดาลให้รูปหญิงนั้นกลายเป็นหญิงอายุ ๒๐ ปีเป็นหญิงคลอบุตรครั้งเดียว เป็นหญิงกลางคน เป็นหญิงแก่ เป็นหญิงคร่ำคร่าแล้วเพราะชรา ตามลำดับพระนางรูปนั้นทาเถรีเมื่อเห็นรูปร่างก็ทรงเบื่อหน่าย พระพุทธรองค์เมื่อทราบว่าพระนางเกิดความเบื่อหน่ายเหลือเกินแล้ว ก็ทรงบันดาลให้รูปหญิงนั้น ถูกพยาธิครอบงำ ทันใดนั้นเอง หญิงนั้นก็ทิ้งไม้เท้าและพัดใบตาล ร้องเสียงขรม ล้มลงบนพื้น จมลงในปัสสาวะและอุจจาระของตนเอง กลิ้งเกลือกไปมาและตายไป กลายเป็นศพขึ้นอืดพองขึ้นมีหนอนไหลออกจากทวารทั้งเก้า พระนางรูปนั้นทาเถรีพิจารณาซากศพนั้นแล้ว เห็นอัฐภาพโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง พระพุทธรองค์ทรงเห็นดังนั้น จึงได้ตรัสพระธรรมเทศนาเป็นที่สบายแก่พระนาง แล้วตรัสสุญญตกรรมฐาน เพื่อต้องการอบรมวิปัสสนาเพื่อมรรคผลทั้งสามยิ่งขึ้นไปแก่พระนาง ในกาลจบเทศนา พระนางเถรี ได้บรรลุพระอรหัตผล^{๖๗}

จากกรณีของพระนางรูปนั้นทาเถรีนั้น เราจะพบว่า พระพุทธรองค์ทรงใช้อุปายโกศลด้วยการหาสิ่งที่ถูกกับอหังการมาอธิบายหรือมาแสดงให้เห็นเพื่อจะได้ทราบข้อเท็จจริงว่า สิ่งที่ถูกคลุ้มคลั่งนั้นนั้นไม่แน่นอน และเนื่องจากพระนางรูปนั้นทาเถรีเป็นผู้ที่มีลักษณะของคนราคะจริต คือเห็นชอบแต่สิ่งที่สวยงาม ดังนั้น วิธีการที่จะชักนำจิตใจให้ก้าวสู่ธรรมได้ก็ต้องใช้สิ่งที่เขาชอบเป็นอุปกรณ์

สรุปได้ว่า จุดมุ่งหมายของการใช้อุปายโกศลในการแก้ไขปัญหาวิตถิของคณะสงฆ์นั้น พระพุทธรองค์ทรงใช้อุปายโกศลทั้งหมดให้เป็นไปในลักษณะของการแก้ไขปัญหามาจากความทุกข์คืออวิชชาที่ห่อหุ้มจิตใจของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นภิกษุ ภิกษุณี ก็ตาม กรณีของพระภิกษุ ส่วนใหญ่ทรงมุ่งที่จะใช้อุปายโกศลเพื่อการสั่งสอนธรรมเพื่อให้เข้าถึงธรรมมากกว่าเรื่องอื่นๆ กรณีของพระภิกษุณี ส่วนใหญ่ทรงมุ่งที่จะใช้อุปายโกศลเพื่อการแก้ไขปัญหส่วนตัว อันเกิดมาจากการตกอยู่ในภาวะของความทุกข์ยากทางด้านจิตใจและไม่สามารถจะยอมรับเหตุการณ์ที่ส่งผลกระทบต่อจิตใจของตนได้ การใช้อุปายโกศลจึงเป็นเรื่องของการแนะนำให้ผู้ที่กำลังตกทุกข์นั้น ได้คลายจากความทุกข์และก้าวเข้ามาสู่การปฏิบัติธรรม

๓.๔.๒ จุดมุ่งหมายเพื่อการพัฒนาชีวิตและสังคมของคฤหัสถ์

พระพุทธรองค์ทรงมองโลกและชีวิตในมิติแห่งความดุษฎีภาพ คือเห็นว่า ทุกสิ่งทุกอย่างบนโลกนี้มีความสัมพันธ์กันในลักษณะของการพึ่งพิงอิงอาศัยกัน ตามหลักของอิทัปปัจจยตา หรือ

^{๖๗} พ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๒๒/๘๔-๘๘, พ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๒๒/๑๐๕-๑๑๐.

หลักปัจจุสมุปบาท^{๖๘} ซึ่งปัจจัยต่างๆ จะเกิดขึ้นหรือมีขึ้นลอยๆ โดยไม่มีเหตุปัจจัยเกื้อหนุนหาไม่ การเกิดขึ้นของสรรพสิ่ง จึงต้องอิงอาศัยกันและหากจะมีการเสื่อมสูญไปของสรรพสิ่งนั้น ก็เพราะการขาดการอิงอาศัยกันของปัจจัยต่างๆ กันเท่านั้น

ในการใช้อุปายโกศลเพื่อการพัฒนาชีวิตและสังคมก็เช่นเดียวกัน พระพุทธองค์ทรงเห็นว่า ชีวิตเป็นส่วนหนึ่งของสังคม และสังคมก็เป็นส่วนหนึ่งของชีวิต ดังนั้นการกระทำที่กระทบต่อชีวิต ก็จะต้องเข้าไปกระทบต่อสังคมเช่นเดียวกัน สาเหตุที่เป็นเช่นนั้นเพราะว่า ชีวิตและสังคมเป็นสิ่งที่มีความเกี่ยวเนื่องกัน และในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคมนั้น ก็ถือได้ว่าเป็นสิ่งที่มีปัญหา เนื่องจากการที่มนุษย์ถูกรอบงำด้วยต้นหาคือความทะยานอยากและอวิชชา คือความไม่รู้ ทำให้มนุษย์ที่ไม่ใช้สติปัญญาในการพิจารณาจะต้องประสบกับปัญหาต่างๆ หลายประการ เช่น ปัญหาการเบียดเบียนกัน ปัญหาการทำร้ายร่างกายและจิตใจกัน ปัญหาการขาดการควบคุมอารมณ์ อันเป็นสาเหตุทำให้เกิดการทำร้ายร่างกายกันขึ้น เป็นต้น หลักการของอุปายโกศลในการป้องกันปัญหาทางสังคม พระพุทธองค์ได้ทรงวางกรอบของการดำเนินการชีวิตไม่ให้เกิดปัญหาในสังคม คือ การเบียดเบียนทำร้ายกัน คือ หลักศีล ๕ ประการ^{๖๙} หลักศีล ๕ ประการนั้น ถือว่าเป็นหลักทฤษฎีที่สำคัญในการดำเนินการใช้อุปายโกศลเพื่อให้เกิดประโยชน์ในทางปฏิบัติ จะเห็นได้จากกรณีต่างๆ ที่พระพุทธองค์ทรงใช้อุปายโกศลในการแก้ไขปัญหาสังคมของคฤหัสถ์ เช่นกรณีของการเสด็จไปเพื่อแก้ไขปัญหาของโจรองคฺคิลมาลที่ทำร้ายประชาชนในรัฐของพระเจ้าปเสนทิโกศล^{๗๐} การเสด็จไปเพื่อแก้ไขปัญหาการบุชายัญของกุณฑลพราหมณ์ ที่ช่วยให้ไม่ต้องฆ่าสัตว์และไม่ทำให้ใครเดือดร้อน^{๗๑}

(๑) จุดมุ่งหมายเพื่อการพัฒนาสังคมคฤหัสถ์

ในการพัฒนาสังคมของคฤหัสถ์นั้น พระพุทธองค์ ได้ทรงใช้อุปายโกศลเพื่อการแก้ไข ปัญหาของสังคม ใน ๒ ด้านด้วยกันคือ

(๑) ในด้านของการศึกษา พระพุทธองค์วางหลักปรัชญาเกี่ยวกับการสอน คือทรงรู้ว่าจะสอนอะไรและทำไม่ต้องสอน พุทธองค์ทรงมองเห็นว่า ชีวิตเป็นทุกข์เพราะความไม่รู้ (อวิชชา) ดังนั้นจึงต้องให้การศึกษาเพื่อขจัดความไม่รู้และสร้างปัญญาให้เกิดขึ้น ทรงให้ความสำคัญโดยเห็นว่า การศึกษานั้นต้องยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง คือจัดการศึกษาให้ผู้เรียน ได้มีโอกาสเรียนรู้เอง ทรงประพฤติพระองค์

^{๖๘} วิ.ม. (บาลี) ๔/๗/๑๑, วิ.ม. (ไทย) ๔/๗/๖-๗.

^{๖๙} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๐๘/๓๓๐-๓๓๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒-๓๐๓.

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๔๗-๓๕๒/๓๓๐-๓๓๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๗-๓๕๒/๔๒๑-๔๓๐.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน ดูรายละเอียดใน ที.สี. (บาลี) ๙/๓๒๓-๓๕๘/๑๒๗-๑๕๐, ที.สี. (ไทย) ๙/๓๒๓-๓๕๘/๑๒๕-๑๕๐.

เป็นกัลยาณมิตร คือเป็นผู้ชี้แนวทางให้เท่านั้น ทรงส่งเสริมให้ผู้เรียนได้มีอิสรภาพทางความคิดการ แสดงออกทางด้านความคิดตามกรอบของหลักการที่ถูกต้อง^{๗๒} ซึ่งกรอบในเรื่องของการศึกษาดังกล่าว ถือว่าเป็นกรอบสำคัญที่พระพุทธรองค์มั่งที่จะทรงใช้เป็นอุปายโกศลในการสอนหรือสร้างปัญญาให้เกิด กับบุคคล นอกจากนั้นแล้ว เราจะพบว่า อุปายโกศลในด้านการศึกษาของพระพุทธรองค์นั้น ยังทรงมุ่งที่จะให้ผู้เรียนมีปฏิสัมพันธ์กัน มั่งที่จะก่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน โดยที่ผู้เรียนกับผู้สอนจะต้องให้การ เคารพในสิทธิและถ้อยทีถ้อยอาศัยเพื่อผลสัมฤทธิ์ที่สำคัญก็คือ การเรียนรู้ที่ก่อให้เกิดปัญญา ซึ่งใน บางครั้งจะต้องหาวิธีการที่เหมาะสมมาใช้เพื่อให้ผู้เรียนได้เห็นภาพหรือข้อเท็จจริงได้ตามระดับความรู้ ของตน เช่น กรณีของพระนางปฏาจาราที่ทรงใช้การแผ่เมตตาจิตเพื่อให้ได้สติก่อนสอน^{๗๓} หรือกรณี นางกิสาโคตมิที่ไปหาแม่ลัดพันธุผักกาดจากบ้านที่ไม่มีคนตายมา เพื่อให้ผู้เรียนได้สติและเข้าใจใน กฎเกณฑ์ความเป็นจริงของโลก^{๗๔} เป็นต้น ซึ่งเราจะเห็นได้ว่า ลักษณะการใช้อุปายโกศลในการศึกษา นั้น นอกจากจะต้องมีการวางกรอบหรือหลักการแล้ว การนำไปใช้จริงจะต้องอาศัยเทคนิคและวิธีการที่ จะต้องพิจารณาในด้านของความแตกต่างระหว่างบุคคล (Individual difference) ประกอบด้วย การ ใช้อุปายโกศลดังกล่าวจึงจะประสบความสำเร็จ

(๒) ในด้านเศรษฐกิจ พระพุทธรองค์ได้ทรงวางกรอบของการดำเนินกิจกรรมทางด้าน เศรษฐกิจไว้ในหลักของอริยมรรคมีองค์ ๘ คือ ข้อของสัมมาอาชีวะ การประกอบอาชีพที่ถูกต้องหรือ เป็นการประกอบอาชีพที่ไม่เบียดเบียนตนเอง ผู้อื่น และสังคม^{๗๕} กล่าวคือ การแสวงหาด้านเศรษฐกิจ จะต้องมีความเป็นกลางคือ มัชฌิมาปฏิปทา แบบพอเพียง หรือในภาษาบาลีเรียกว่า มัตตัญญูตา คือ รู้จักประมาณ ดังกรณีของหลักธรรมต่างๆที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงแก่ท่านอนาถปิณฑิกะเศรษฐี

ท่านอนาถปิณฑิกะนั้น เป็นเศรษฐีที่มั่งคั่งอยู่ในกรุงสาวัตถี ได้ฟังธรรมจากอนุพุทโธพิภิกษา^{๗๖}

^{๗๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), เทคนิคและวิธีการสอนของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๑๓). หน้า ๘-๙.

^{๗๓} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๙๒/๕๑๐-๕๑๕, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๙๒/๖๔๔-๖๕๑.

^{๗๔} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๙๓/๕๑๖-๕๑๙, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๙๓/๖๕๑-๖๕๕.

^{๗๕} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๔/๑๔, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๒.

^{๗๖} อนุพุทโธพิภิกษา คือ วาจาเป็นเครื่องกล่าวโดยลำดับมี ๕ ประการคือ (๑) ทานกถา ว่าด้วยเรื่องของ ทาน (๒) สีลกถา ว่าด้วยเรื่องของศีล (๓) สัคคกถา ว่าด้วยเรื่องของสวรรค์ กามาทีนวกถา ว่าด้วยเรื่องของโทษ ความต่ำทราม และความเศร้าหมองแห่งกาม (๕) เนกขัมมานิสังสกถา ว่าด้วยเรื่องของอานิสงส์แห่งการออกจากกาม.

และสามกสิกรรมเทศนา^{๗๗} คือเรื่องทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค แล้วบรรลุธรรม เป็นพระโสดาบันบุคคล อนาถปิณฑิกะเศรษฐีเมื่อประกาศตนเป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ได้ให้ความอุปถัมภ์ค้ำจุนแก่ พระพุทธองค์และพระสาวกเป็นอย่างดี มีเรื่องเล่าว่า ตลอดระยะเวลา ๒๔ ปีที่พระภิกษุสงฆ์มาอยู่ที่ กรุงสาวัตถี ท่านได้จัดภัตตาหารไว้ถวายแก่ภิกษุสงฆ์ที่บ้านวันละ ๒,๐๐๐ รูป ทุกวัน^{๗๘} และจัดนิยตภัตตร คือสลากภัตถวายอีกวันละ ๕๐๐ รูป เมื่อสมัยที่พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษา ณ พระเชตะวันมหาวิหาร ๑๙ พรรษา ท่านอนาถปิณฑิกก็ได้ไปวัดพระเชตะวันทุกวันมิขาด วันละ ๓ ครั้ง^{๗๙} แต่ถึงอย่างนั้น ท่านอนาถปิณฑิกก็ไม่เคยทูลถามข้อธรรมหรือปัญหาอะไรกับพระพุทธองค์เลย ท่านเกรงว่า พระพุทธเจ้าเป็นสุขุมลชาติ ถ้าจะแสดงธรรมแก่ท่านแล้ว จะทรงเหน็ดเหนื่อย เพราะความท่วงใยใน พระศาสนา ท่านจึงไม่กราบทูลถามอะไร ทุกครั้งที่ท่านอนาถปิณฑิกไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พอท่านอนาถปิณฑิกนั่ง พระพุทธองค์ก็จะทรงดำริว่า “ท่านเศรษฐีห่วงใยเราในฐานะที่ไม่ควร เพราะเราบำเพ็ญบารมีมา ๔ อสงไขยกับ ๑ แสนกัป ถึงขนาดตัดศีรษะควักนัยน์ตา แหะเนื้อหัวใจ สละบุตร ภรรยาให้ผู้อื่น ก็เพื่อจะแสดงธรรมโปรดผู้อื่น” แล้วก็ทรงแสดงธรรมเทศนาโปรดท่าน หนึ่งกัณฑ์ทุกครั้ง^{๘๐}

จากหลักการแสดงพระธรรมเทศนาดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่า ธรรมเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงแก่ท่านอนาถปิณฑิกะนั้น เป็นเทศนาที่ไม่ได้ตรัสถึงปรมัตถธรรมที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก แต่เป็นหลักธรรมที่สามารถนำมาประพฤติปฏิบัติได้ และเป็นเรื่องใกล้ตัวของท่านอนาถปิณฑิกะเอง และหลังจากการฟังธรรมเทศนาเหล่านั้นแล้ว ปรากฏว่า ท่านเศรษฐีก็ได้บรรลุคุณวิเศษอะไร ยิ่งขึ้นไปจากโสดาปัตติผล ที่ท่านบรรลุเมื่อครั้งแรกที่ได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธองค์

ตัวอย่างหลักธรรมที่พระพุทธองค์แสดงแก่ท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี

(๑) เรื่องธรรม ที่ทำให้บุคคลได้สิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หาได้ยากในโลก ๔ ประการ คือ สัทธาสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา) สีลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล) จาคสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการบริจาค) ปัญญาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญา^{๘๑}

^{๗๗} สามกสิกรรมเทศนา คือ อริยสัจ ๔ หมายถึงธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง เพียงลำพังพระองค์เดียว ก่อนใครในโลก มิได้รับคำแนะนำสั่งสอนจากผู้อื่น, สามกสิกาติ อุตตนาเยว อุทธริตวา คหิตา, อสาธารณ อณฺเณสนติ อตฺโถ, วิ.อ. (บาลี) ๓/๒๙๓/๑๘๑, สามกสิกาติ สาม อุกกสิกา, อุตตนาเยว คหิตา, สยมกฺขณณ ทิฏฐา อสาธารณา อณฺเณสนติ อตฺโถ, ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๙๘/๒๕๐, สารัตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๖/๒๓๗).

^{๗๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๔, ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๔-๕.

^{๗๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๙๔/๘, ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๙๘/๑๐.

^{๘๐} ดูรายละเอียดใน รังษี สุนทร, “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของอนาถปิณฑิกอุบาสกที่ปรากฏใน คัมภีร์พระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๔๔, หน้า ๗๐ - ๗๑.

^{๘๑} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก (บาลี) ๒๑/๖๑/๗๕-๗๘, อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๖๑/ ๑๐๑.

(๒) เรื่องการใช้ทรัพย์สินที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร สะสมไว้ด้วยมือทั้ง ๒ แสวงหามาได้ด้วยหยาดเหงื่อ ได้มาด้วยการประกอบสุจริตธรรม กระทำสิ่งที่สมควร ๔ ประการ คือ

(๑) ใช้ทรัพย์สินนั้น เลี้ยงดูตน เลี้ยงดูมารดาบิดา เลี้ยงดูบุตรภรรยา เลี้ยงคนในปกครองให้ได้รับความสุข และบำรุงมิตรสหายและผู้ร่วมกิจการงานให้ได้รับความสุข

(๒) ใช้ทรัพย์สินนั้น ปกป้องรักษาความสวัสดิภาพ ทำตนให้มั่นคงปลอดภัยจากภัยอันตรายต่างๆ ที่เกิดจาก ไฟ น้ำ ผู้ปกครองบ้านเมือง โจร คนที่ไม่ชอบกัน หรือ หายา

(๓) ใช้ทรัพย์สินนั้น ทำพิธีกรรม คือสละเพื่อบำรุงและบูชา ๕ อย่าง คือ ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ อติถิพลี ต้อนรับแขก ปุพพเปตพลี ทำบุญหรือสักการะอุทิศผู้ล่วงลับ ราชพลี บำรุงราชการด้วยการเสียภาษีอากร เทวตาพลี ถวายเทวดา คือ ทำบุญอุทิศสิ่งที่เคารพบูชาตามความเชื่อถือ

(๔) ใช้ทรัพย์สินจัดถวายทักษิณาทานที่มีผลสูง อำนวยให้เกิดสวรรค์ ยังคุณอันเลิศให้บังเกิด แก่สมณพราหมณ์ผู้มั่นคงในขันติคุณและในโสรจจะ ผู้ฝึกหัดข่มจิตของตน ผู้ทำจิตให้ดับเย็น^{๘๒}

(๓) เรื่องสุขที่ควรแสวงผู้ยังเกี่ยวข้องกับของที่নাใคร่และเรื่องรักใคร่ จะพึงได้รับโดยอาศัยกาลเวลาที่เหมาะสม โดยสมัยที่เหมาะสม ๔ ประการ คือ (๑) อตถิสุข สุขที่เกิดจากความมีทรัพย์สิน (๒) โภคสุข สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์สิน (๓) อานันยสุข สุขที่เกิดจากความไม่เป็นหนี้ (๔) อนวัชชสุข สุขที่เกิดจากความประพฤติไม่มีโทษ^{๘๓}

(๔) เรื่องการคบมิตร ดังที่ตรัสกับท่านอนาถปิณฑิกะว่า คหบดี การเป็นมิตรกันไม่ใช่เรื่องเล็กน้อย ในการเป็นมิตรกัน การที่สามารถรักษาคุณธรรมของมิตรไว้ได้ เป็นเรื่องสำคัญ ทั้งคนที่เสมอ กับตน ทั้งคนที่ต่ำต้อยกว่าตน และคนที่สูงศักดิ์กว่าตน ควรคบเป็นมิตรทั้งนั้น มิตรเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมช่วยแบ่งเบาภาระที่มาถึงตนได้ บัดนี้ ท่านได้อาศัยมิตรผู้ต่ำต้อยของตนจึงยังคงเป็นเจ้าของทรัพย์สินสมบัติสืบไป บัณฑิตทั้งหลายในครั้งอดีตกาลก็ได้อาศัยมิตรผู้ต่ำต้อย จึงยังคงเป็นเจ้าของวิมาน^{๘๔}

จากพระธรรมเทศนาที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ เมื่อพิจารณาดูแล้วจะเห็นได้ว่า เป็นข้อธรรม พื้นๆ ธรรมดา ไม่ลึกซึ้งอะไร เป็นสิ่งที่ท่านอนาถปิณฑิกะเศรษฐี ซึ่งเป็นพระโสดาบัน สามารถดับฟัง และปฏิบัติได้ด้วย เพราะเป็นเรื่องใกล้ตัวของอนาถปิณฑิกะเศรษฐี เช่นเรื่องการจัดสรรทรัพย์สินให้เกิดประโยชน์ การรู้จักคบมิตร เพราะอนาถปิณฑิกะเศรษฐี เป็นพ่อค้า ต้องทำการค้าขาย มีทรัพย์สินสมบัติที่ต้องดูแล เป็นจำนวนมาก มีมิตรสหายที่จำเป็นต้องคบหาเพื่อทำการค้าการขายด้วย แม้แต่เรื่องของการให้ทานเอง พระพุทธองค์ก็ทรงตรัสสอนท่านอนาถปิณฑิกะ ให้รู้จักการถวายทานที่ถูกต้อง เพราะพระองค์ทรงทราบดีว่า ท่านอนาถปิณฑิกะ เป็นผู้ใจบุญ ชอบให้ทานอยู่เป็นนิจ เป็นต้น การใช้อุปาย

^{๘๒} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก (บาลี) ๒๑/๖๑/๗๕-๗๘, อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๐-๑๐๕.

^{๘๓} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก (บาลี) ๒๑/๖๒/๗๘-๗๙, อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๖๒/๑๐๕-๑๐๗.

^{๘๔} ดูรายละเอียดใน พุ.ชา.อ. (บาลี) ๒/๒๖๘-๒๗๒, พุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๒/๔๖๓-๔๖๘.

โกศลเพื่อการพัฒนาสังคมในด้านเศรษฐกิจนี้ พระพุทธองค์ได้วางกรอบในการปฏิบัติไว้เพื่อก่อให้เกิดความสุขทั้งในส่วนย่อยและส่วนใหญ่ โดยไม่มีการเบียดเบียนหรือเอารัดเอาเปรียบซึ่งกันและกัน อันจะก่อให้เกิดความสงบสุขกับสังคมอย่างแท้จริง

สรุปได้ว่า ในการพัฒนาสังคมของคฤหัสถ์นั้น พระพุทธองค์ทรงใช้อุปายโกศลด้วยการวางกรอบการแก้ไขปัญหาไว้อย่างเป็นระบบตั้งแต่หลักธรรมสำหรับการศึกษาเพื่อเข้าถึงความเจริญทางด้านร่างกายและสติปัญญา หลักธรรมสำหรับการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ เพื่อความเจริญทางด้านโภชนทรัพย์ ตลอดจนการใช้เทคนิควิธีการที่เหมาะสมกับการแก้ไขปัญหาชีวิตเฉพาะด้านของบุคคลต่างๆ ที่พระองค์ทรงเข้าช่วยเหลือ

(๒) จุดมุ่งหมายเพื่อการพัฒนาชีวิตของคฤหัสถ์

สำหรับการใช้อุปายโกศลในการแก้ไขปัญหาชีวิตของคฤหัสถ์นั้น พระพุทธเจ้าทรงมองเห็นว่า ชีวิตของมนุษย์นั้นเริ่มตั้งแต่เกิดมาก็เป็นทุกข์ แม้กระทั่งความตายก็เป็นทุกข์^{๘๕} ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นกับชีวิตล้วนแล้วแต่มาจากความไม่รู้แทบทั้งสิ้น การจะแก้ไขปัญหาชีวิตได้นั้น ต้องเกิดจากการสร้างความรู้เพื่อทำลายอวิชชา การพัฒนาความรู้ดังกล่าวให้ก้าวหน้าเพื่อจะได้เอาชนะกิเลสให้ได้ โดยไม่ตกอยู่ในอำนาจของกิเลส และวางท่าทีต่อสิ่งที่เกิดขึ้นกับชีวิตและโลกให้เหมาะสมด้วยปัญญา หลักการทั้ง ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นเหตุที่จะทำให้มนุษย์สามารถแก้ไขปัญหาชีวิตเบื้องต้นได้ ปัญหาชีวิตมนุษย์นั้น สามารถแบ่งออกได้ ๓ ประการ คือ ปัญหาทางกาย อย่างหนึ่ง ปัญหาทางจิต อย่างหนึ่ง ปัญหาทางด้านสติปัญญา อย่างหนึ่ง

สำหรับอุปายโกศลที่นำมาใช้เพื่อการแก้ไขปัญหาชีวิตนั้น พระพุทธองค์ได้ทรงกำหนดกรอบที่จะต้องนำมาใช้ดังนี้

(๑) ปัญหาทางกาย เช่น ความยากจน ก็ต้องให้ขยันและรู้จักเก็บออม ปัญหาความไม่พอใจในสรีระร่างกายก็ต้องรู้จักสันโดษคือพอเพียง เป็นต้น ซึ่งพระพุทธองค์ได้วางกรอบการพัฒนาทางกายว่า จะต้องรู้จักการฝึกฝนหรือพัฒนาตนเองเสมอ (กายภาวิตะ) เพื่อให้สามารถอยู่ร่วมกับสังคมได้ (สัลภาวิตกะ)

(๒) ปัญหาทางจิต คือการควบคุมจิตใจ การควบคุมอารมณ์ วิธีแก้ไขที่จะต้องนำมาแก้ไขก็คือ การฝึกสมาธิตามหลักการปฏิบัติทั้งสมณะและวิปัสสนาเพื่อฝึกจิตให้เข้มแข็งมั่นคง^{๘๖} เป็นต้น

(๓) ปัญหาทางด้านสติปัญญา ซึ่งวิธีการแก้ไขก็ต้องรู้จักการพัฒนาปัญญาหรือสร้างปัญญาให้เกิดขึ้นด้วยการรู้จักฟัง (สุตมยปัญญา) รู้จักคิด (จินตามยปัญญา) รู้จักการพัฒนาด้วยการลง

^{๘๕} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๒๘/๓๙, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๘/๗๑.

^{๘๖} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๔/๑๙๑-๑๙๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖.

มือปฏิบัติจริง (ภาวนามยปัญญา)^{๘๗} ซึ่งหากมนุษย์ดำเนินวิธีการแก้ไขปัญหาวีชีวิตได้ เช่นนี้ก็จะสามารถทำให้ชีวิตดีขึ้น และที่สำคัญการดำเนินชีวิตนั้น ไม่ว่าจะไปในทางใดจะต้องมีความไม่ประมาทเป็นพื้นฐาน จึงจะสามารถแก้ไขปัญหิต่าง ๆ ให้ลุล่วงไปได้

กรณีของการใช้อุปายโกศลของพระพุทธองค์ในการแก้ไขปัญหาวีชีวิตของคฤหัสถ์ มีตัวอย่างดังที่ปรากฏดังที่เราสามารถพิจารณาได้ดังนี้

(๑) กรณีของคฤหบดีคนหนึ่งชาวเมืองสาวัตถี ครึ่งหนึ่งเมื่อพระพุทธองค์ประทับอยู่ที่พระเชตวัน ซึ่งเป็นอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี มีคฤหบดีคนหนึ่ง ได้สูญเสียลูกชายไปและได้คร่ำครวญหาลูกชายของตนแทบจะไม่ได้เป็นอันทำงาน วัน ๆ ก็ได้แต่คร่ำครวญหาบุตรชายของตนว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ทำไม อินทรีย์ของข้าพระองค์ จะไม่หมองคล้ำไปเล่า เพราะลูกชายคนเดียวซึ่งเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของข้าพระองค์ได้เสียชีวิตลง เพราะการเสียชีวิตของลูกชายคนเดียวนั้น การงานก็ไม่เป็นอันทำ อาหารก็ไม่เป็นอันกิน ข้าพระองค์ไปป่าช้า คร่ำครวญถึงลูกชายนั้นว่า “ลูกโหน เจ้าอยู่ที่ไหน ลูกโหน เจ้าอยู่ที่ไหน”

พระพุทธองค์จึงได้ตรัสกับคฤหบดีนั้นว่า “ข้อนี้เป็นอย่างนั้น คหบดี ข้อนี้เป็นอย่างนั้น คหบดี เพราะว่าโสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) เกิดจากสิ่งอันเป็นที่รัก มีมาจากสิ่งอันเป็นที่รัก”^{๘๘}

เมื่อคฤหบดีนั้นได้ฟังก็ได้ลุกจากไป ซึ่งการที่ทรงตรัสเช่นนั้นก็เพื่อที่จะเป็นการเสนอความจริงให้กับพราหมณ์ได้ทราบว่แท้ที่จริงแล้วความเศร้าโศกเสียใจนั้นเป็นสิ่งที่เกิดมาจากการยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่รักสิ่งที่หวงเมื่อสิ่งนั้นจากไป หรือสูญเสียไปก็จะทำให้ผู้นั้นไม่สามารถที่จะยอมรับได้ในที่สุดก็จะกลายมาเป็นความเศร้าโศกเสียใจของผู้ที่ใกล้ชิด ซึ่งในกรณีของคฤหบดีนี้ถือว่าเป็นตัวอย่างที่พระพุทธองค์ทรงแสดงความจริงของสรรพสิ่งให้ทราบ เมื่อเขาทราบหรือเข้าใจแล้วเขาก็สามารถที่จะปรับความเข้าใจให้เกิดขึ้นในเรื่องนั้น ในที่สุดก็จะสามารถคลายความเศร้าโศกดังกล่าวดได้

(๒) กรณีของพระเจ้าปเสนทิโกศล พระเจ้าประเสนทิโกศลทรงมีปัญหาด้านสุขภาพร่างกาย อันเนื่องมาจากที่ทรงเสวยพระกายาหารเข้าไปเป็นจำนวนมาก แล้วมักออกกว่าราชาการไม่ได้เอาแต่เข้าห้องบรรทม วันหนึ่งพระองค์ไปเข้าเฝ้าพระพุทธองค์เพื่อหาอุบายลดความเป็นผู้มักมากในการบริโภค ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำวิธีมิให้เสวยพระกายาหารมากก็คือ

(๑) ให้มีสติอยู่ตลอดเวลาคือระลึกได้ว่า การเสวยมากมายทำให้อึดอัด

(๒) รู้จักประมาณในการบริโภค คือต้องระงับความอยากและเสวยพอประมาณ

หากทำได้ตามที่พระพุทธองค์ทรงแนะนำก็จะสามารถบรรเทาความอึดอัดอันเนื่องมาจากการบริโภคอาหารเกินประมาณได้ ซึ่งเมื่อพระเจ้าปเสนทิโกศลได้ฟังดังนั้น ได้สั่งให้คนสนิทซึ่งเป็นพระนัดดาของ

^{๘๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๑๙๓-๑๙๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑.

^{๘๘} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๕๓-๓๕๗/๓๓๙-๓๔๔, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๓-๓๕๗/๔๓๔-๔๓๕.

พระองค์ เรียนเอาคานี้ไปท่อง เมื่อคราวจะเสวยไถ่ยาคานี้ก็จะด ได้ทำให้ร่างกายกระปี้กระเป่าสบายตัวมากขึ้น^{๘๙}

จากกรณีนี้เราจะเห็นว่า พระพุทธองค์ทรงใช้อุปายโกศลในการให้คำแนะนำผู้ที่ชอบบริโภคเกินประมาณจนเกิดโทษด้วยการให้เป็นผู้มีสติไม่หลงมัวเมาในการบริโภค ซึ่งถือว่าเป็นการให้คำแนะนำในเรื่องของอุปนิสัยการกินอยู่ที่พอเพียง

(๓) กรณีของนางวิสาขามหาอุบาสิกา ครั้งหนึ่งนางวิสาขามหาอุบาสิกาเกิดความเศร้าโศกเพราะเสียหลานสาวที่รักไป นางจึงไปเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ เมื่อไปถึงพระพุทธเจ้าจึงตรัสถามนางว่า นางต้องการบุตรและหลานเท่ากับจำนวนมนุษย์ในเมืองสาวัตถีนี้หรือไม่ นางจึงทูลตอบว่าใช่ พระพุทธองค์ จึงตรัสถามว่า ในเมืองสาวัตถีมีคนตายวันละเท่าไร นางทูลว่า ๘ คนบ้าง ๙ คนบ้าง ที่ว่างจากคนตายไม่มีเลย พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ถ้าเช่นนั้น เธอก็ต้องร้องไห้ทุกวัน เพราะในเมืองสาวัตถีมีคนตายทุกวัน ใครก็ตามมีความรักถึงร้อย ก็มีความทุกข์ถึงร้อย ผู้ใดมีความรักเท่าใดก็ทุกข์เท่านั้น ดังนั้นหากผู้ใดไม่ปรารถนาทุกข์มาก ก็ไม่ควรทำสัตว์หรือสังขารให้เป็นที่รักมาก^{๙๐}

จากกรณีนี้เราจะเห็นว่า พระพุทธองค์ทรงใช้อุปายโกศลโดยยกเอาตัวอย่างของคนในเมืองสาวัตถีที่มีการตายอยู่ทุกวัน เพื่อให้นางวิสาขามองเห็นว่า ถ้านางปรารถนาบุตรหลานจำนวนมากเหมือนคนในเมืองสาวัตถีแล้ว ก็จะทำให้นางต้องมีความทุกข์เท่ากับจำนวนของผู้ที่สูญเสียบุคคลผู้เป็นที่รักไป ดังนั้น หากไม่ต้องการที่จะมีทุกข์จึงไม่ควรไปสร้างความรักให้กับใครมากนัก^{๙๑}

กรณีที่ผู้วิจัยได้ยกมานี้ เป็นเพียงตัวอย่างของอุปายโกศลในการจัดการกับปัญหาชีวิตของคฤหัสถ์ ที่พระพุทธองค์ทรงใช้ เพื่อให้เกิดผลที่เป็นประโยชน์กับคฤหัสถ์ในการแก้ไขปัญหาเฉพาะตน ทำให้พวกเขาเกิดปัญญาในการที่จะพัฒนาร่างกายและจิตใจของตนเองให้เข้มแข็งยิ่งขึ้นไปได้ นอกจากนี้ยังมีเรื่องของพระนันทะ^{๙๒} เรื่องของนางปุณณอุบาสิกา^{๙๓} เรื่องของมาณพชื่อว่า มัญญกุนทลี^{๙๔} เรื่องของธิดาช่างหูก^{๙๕}

สรุปได้ว่า จุดมุ่งหมายสำคัญของการใช้อุปายโกศลเพื่อการแก้ไขปัญหาคฤหัสถ์ทั้งที่เป็นอุบาสกและอุบาสิกา นั้น ก็เพื่อให้เข้าถึงธรรม เน้นการกำจัดหรือลดทอนกิเลสในการดำเนินชีวิตเบื้องต้น

^{๘๙} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๒/๒๐๐-๒๐๒, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๖๒/๒๕๑-๒๕๓.

^{๙๐} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๖๗/๒๑๑, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๖๗/๒๖๕-๒๖๖.

^{๙๑} ดูรายละเอียดใน อธิเทพ ฆาตา ดร., “กุศโลบาย : ศึกษาการใช้ปัญญาเพื่อการแก้ไขปัญหาคฤหัสถ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” รายงานการวิจัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๒, หน้า ๑๐๐.

^{๙๒} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๙/๘๗-๙๕, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๙/๑๐๘-๑๑๘.

^{๙๓} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๗๙/๒๔๐-๒๔๓, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๗๙/๓๐๔-๓๐๗

^{๙๔} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒/๑๙-๒๙, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒๕-๓๘.

^{๙๕} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๔๓/๑๓๒-๑๓๖, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๔๓/๑๖๑-๑๖๗.

เช่น พระเจ้าปเสนทิโกศล อนุตตปิณฑิกเศรษฐี และเพื่อลอบประโลมจิตให้เข้มแข็ง เช่น นางวิสาขา หรือในกรณีให้เกิดศรัทธาตั้งมั่น เช่น นางปุลณทาสี เป็นต้น

๓.๔.๓ จุดมุ่งหมายเพื่อการป้องกันการกล่าวโจมตีคำสอนและการชักจูงบุคคล นอกศาสนา

พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นในชมพูทวีปซึ่งเป็นดินแดนที่เต็มไปด้วยนักบวชและเจ้าลัทธิ คณาจารย์มากมาย นักบวชเหล่านั้นมีอยู่หลายประเภทด้วยกัน เช่น พราหมณ์^{๙๖} เดียร์ถีย์ ฤาษี อาชีวก นิครนถ์ ชฎิล ดาบส^{๙๗} ปริพาชก ตามที่มีปรากฏอยู่ในสมัยพุทธกาลนั้น ซึ่งพระพุทธองค์จำต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับทั้งโดยตรงและโดยอ้อม โดยเฉพาะก็พวกเดียรถีย์ ที่ถือได้ว่าเป็นกลุ่มนักศาสนาที่อยู่ตรงกันคนละข้าง และโดยมากเดียรถีย์มักจะเป็นฝ่ายไม่พอใจพระพุทธศาสนา เนื่องจากเมื่อพระพุทธองค์ได้อุบัติขึ้นแล้ว เป็นเหตุให้ลางสักการะของเดียรถีย์ทั้งหลายได้เสื่อมลงหดหายไปเป็นอันมาก จึงเป็นสาเหตุให้เดียรถีย์ทั้งหลายใช้ความพยายามที่จะทำลายพระพุทธศาสนาโดยนัยต่างๆ หนึ่งในวิธีการนั้น คือ การต่อสู้กันด้วยเชิงแห่งวาทะหรือการโต้ว่าตีเพื่อข่มหรือเพื่อเอาชนะซึ่งกันและกัน โดยที่พระพุทธองค์ได้ใช้วิธีการหรืออุปายโกศลกับการจัดการกับเหล่านักบวชนอกศาสนาเหล่านั้น ยกตัวอย่างเช่น

กรณีของนักบวชซีเปลือยชื่อว่ากัสสปะ กัสสปะนั้นเป็นนักบวชซีเปลือย ประพฤติตนด้วยการไม่นุ่งห่ม ไม่รับอาหารที่คนอื่นให้กิน ไม่กินปลา ไม่กินเนื้อ กินแต่หญ้า และอาหารบูดอดอาหาร กินขี้วัว และทรมานร่างกายด้วยวิธีการต่างๆ เช่น ยืนตลอด หรือนั่งตลอด โดยเห็นว่าวิธีการเหล่านี้เป็นวิธีการลอยบาป เมื่อเขาทราบวาทะพระพุทธองค์ตรัสรู้ และเป็นเจ้าลัทธิที่มีคนยอมรับนับถือมาก จึงเดินทางไปพบ แล้วบอกวัตรของตนกับพระพุทธเจ้า พระพุทธเมื่อทราบแล้วจึงตรัสกับเขาว่า ลำพังเพียงการทรมานตัวเอง โดยไม่ได้เน้นในเรื่องของการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ก็ยังไม่เรียกว่าพราหมณ์ คนที่ปฏิบัติเพื่อโน้มเอียงไปตามหลักไตรสิกขาเท่านั้นจึงจะเรียกว่า สมณะหรือพราหมณ์ กัสสปะจึงทูลถามต่อไปว่า แล้วไตรสิกขาที่ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา นั้นคืออะไร พระพุทธเจ้าจึงอธิบายแนวทางการเข้าถึงไตรสิกขาตั้งแต่การบวช การปฏิบัติธรรม จนถึงการบรรลุพระอรหันต์คือผู้ที่เพียบพร้อมด้วยการปฏิบัติตามศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อกัสสปะได้ฟังดังนั้นก็เกิดปิติซาบซึ้งและทูลขอการบวชในพระพุทธศาสนา แต่ถึงกระนั้นพระพุทธองค์ก็ไม่ได้ประทานการบวชโดย

^{๙๖} ที.ดับบลิว.วี.ส.เดวิดส์, พระพุทธศาสนาในชมพูทวีป, แปลโดย สมัย สิงหศิริ, (กรุงเทพมหานคร : พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๑๗๓.

^{๙๗} อีสโยติ อีสินามกา เย เกจิ อีสิปพพชฺช ปพพชิตา อาชีวกา นิคคณธา ชฎิลา ตาปสา ฯ ขุ.จ. (บาลี) ๓๐/๑๒/๕๕, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒/๘๖.

ทันที เพราะกัสสปะเป็นนักบวชนอกศาสนามาก่อน จึงให้ประพตัตต ๔ เดือน เพื่อดูอุปนิสัย เมื่อครบกำหนดแล้วจึงใช้บวชตามความประสงค์^{๙๘}

จากกรณีดังกล่าวเราจะเห็นว่า พระพุทธองค์ทรงดำเนินวิธีการด้วยการใช้อุปายโกศลกับเดียรฉัตรกัสสปะด้วยการทรงต้อนรับและสนทนาอย่างเป็นกัลยาณมิตร โดยเปิดโอกาสให้เขาได้ถามในข้อสงสัยของตนเอง แล้วจึงตรัสถึงการบำเพ็ญไตรสิกขาอันเป็นหลักการของพระพุทธศาสนาในภายหลัง จนทำให้เขาเกิดความเลื่อมใส จากนั้นก็ทรงใช้อุปายโกศลต่อไป ด้วยการให้เขาพิสูจน์ถึงความตั้งใจด้วยการอยู่ปริวาส ประพตัตตนานถึง ๔ เดือน เพื่อให้เขาได้ฝึกในวัตรปฏิบัติอันเป็นแบบอย่างของพระพุทธศาสนาเสียก่อน

ในกรณีของการใช้อุปายโกศลกับนักบวชนอกศาสนานั้นมีอยู่หลายเหตุการณ์ด้วยกัน เช่น กรณีของ อัสสลายมาณพ^{๙๙} สัจจนีครนถ์^{๑๐๐} เวรชัยพราหมณ์ หุหุขชาติพราหมณ์ อุทัยพราหมณ์ เป็นต้น

สรุปได้ว่า การใช้อุปายโกศลเพื่อการป้องกันและชักจูงบุคคลบุคคลนอกศาสนา ดังที่ผู้วิจัยได้นำเสนอแล้วว่า พระพุทธองค์อุบัติขึ้นในดินแดนที่เต็มไปด้วยความเชื่อที่หลากหลายและมากด้วยคณาจารย์ผู้เป็นเจ้าลัทธิต่างๆ ดังนั้นในบางครั้ง เมื่อเจ้าลัทธิหรือนักบวชนอกศาสนา มีความประสงค์ที่จะสอบถามหรือต้องการที่จะได้ว่าที่เพื่อหวังเอาชนะ พระองค์ก็ได้ใช้อุปายโกศลด้วยวิธีการต่างๆ เพื่อโต้แย้งเจ้าลัทธิและนักบวชนอกศาสนาเหล่านั้น และในบางครั้งก็ใช้อุปายโกศลเพื่อการโน้มน้าวเจ้าลัทธิและนักบวชนอกศาสนาเหล่านั้นให้เปลี่ยนความเชื่อเสียใหม่แล้วหันมายอมรับนับถือพระองค์ได้อย่างน่าอัศจรรย์

๓.๕ สรุป

จากที่ผู้วิจัยได้ศึกษาการใช้อุปายโกศลในพระพุทธศาสนาเถรวาทแล้วสามารถสรุปได้ว่า พระพุทธองค์ทรงมีความจำเป็นในการต้องใช้วิธีการที่หลากหลายหรือที่เรียกว่าอุปายโกศลในการประกาศศาสนา เนื่องจากว่า พระองค์ทรงค้นพบว่า หลักธรรมที่พระองค์ตรัสรู้นั้นเป็นสิ่งยากที่จะอธิบายให้ผู้อื่นเข้าใจได้ อีกทั้งหมู่มสัตว์ก็มีอัธยาศัยที่แตกต่างกันไป นอกจากนี้ผู้คนในสังคมยังมีความเชื่อที่หลากหลาย จึงเป็นเหตุผลสำคัญที่พระพุทธศาสนา จำเป็นต้องมีวิธีการที่แยบยลและหลากหลาย

^{๙๘} ที.ลี. (บาลี) ๙/๓๘๑-๔๐๕/๑๖๒-๑๗๕, ที.ลี. (ไทย) ๙/๓๘๑-๔๐๕/๑๖๑-๑๗๔.

^{๙๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๓/๔๐๑-๔๑๑/๓๘๘-๓๙๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๐๑-๔๑๑/๕๐๑-๕๑๕.

^{๑๐๐} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๕๓ - ๓๖๓/๓๑๖-๓๒๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๓ - ๓๖๓/๓๘๘-๓๙๙.

เช่นกัน เพื่อให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมและสามารถตอบรับแนวความคิดตลอดจนถึงตอบโจทย์กับปัญหาที่เกิดขึ้นกับผู้คนของสังคมอินเดียสมัยนั้น

อุปายโกศลหรือความเป็นผู้ฉลาดในอุบายนั้น ไม่ใช่สิ่งที่สามารถเกิดขึ้นได้เอง โดยไม่มีปัจจัยอื่นๆประกอบ ดังนั้นการที่อุปายโกศลจะสามารถเกิดขึ้นได้ จึงจำเป็นต้องมีองค์ประกอบต่างๆ ด้วย ซึ่งองค์ประกอบของอุปายโกศลมีดังนี้ คือ (๑) การสำรวจความพร้อมในด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการใช้อุปายโกศลในแต่ละครั้ง เช่น เหตุการณ์ สถานที่และบุคคลเป็นต้น (๒) การเลือกวิธีการในการนำอุปายโกศลไปใช้ เพื่อให้อุปายโกศลเกิดประโยชน์เป็นรูปธรรมได้นั้น ผู้มีอุปายโกศลจำเป็นต้องคำนึงว่า อุปายโกศลชนิดใดเหมาะสมกับบุคคลประเภทใด และสามารถนำไปใช้ได้กับบุคคลเช่นใด ในสถานการณ์แบบไหน เพื่อให้การลงมือปฏิบัตินั้นเกิดผลได้จริง (๓) การคำนึงถึงผลที่จะเกิดขึ้นจากการใช้อุปายโกศล การคำนึงถึงผลที่จะเกิดขึ้นจากการใช้อุปายโกศลนั้น เป็นเรื่องสำคัญ บุคคลผู้มีอุปายโกศลจำเป็นต้องมองถึงประโยชน์ที่ผู้อื่นจะได้รับจากตนว่ามีอย่างน้อยเพียงใด ตลอดจนถึงผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับวิธีการใช้อุปายโกศลของตนนั้นว่าจะได้รับผลกระทบอย่างน้อยแค่ไหน (๔) การลงมือปฏิบัติโดยการใช้อุปายโกศลตามที่ได้เลือกเอาไว้ การลงมือปฏิบัตินั้นย่อมมีความแตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับความแตกต่างระหว่างบุคคล ความแตกต่างระหว่างสถานที่ และความแตกต่างของระบบความเชื่อ เป็นต้น

รูปแบบต่างๆ ในลักษณะของการใช้อุปายโกศลในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีอยู่ ๖ วิธีการ คือ (๑) การยกข้ออุปมาอุปมัย (๒) การให้ความหมายของคำใหม่ในเชิงจริยธรรม (๓) การใช้อุปกรณประกอบการสอนธรรม (๔) การร่อจิงหะ หรือการเลือกปฏิบัติรายบุคคล (๕) การทำเป็นตัวอย่าง (๖) การยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น มีวิธีการใช้อุปายโกศลเพื่อการเผยแผ่ศาสนา โดยมีจุดมุ่งหมายอยู่ ๓ ประการคือ (๑) เพื่อพัฒนาชีวิตและสังคมของพระสงฆ์ (๒) เพื่อพัฒนาชีวิตและสังคมของคฤหัสถ์ (๓) เพื่อป้องกันและโน้มน้าวบุคคลนอกศาสนา ในการพัฒนาชีวิตและสังคมของสงฆ์ นั้น ก็เพื่อให้หมู่สงฆ์รอดพ้นจากปัญหาต่างๆ และเกิดความเรียบร้อยในองค์กรของคณะสงฆ์ที่พระองค์ทรงสร้างขึ้น ในการพัฒนาชีวิตและสังคมของคฤหัสถ์นั้น ก็เพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นกับชาวบ้าน การโน้มน้าวให้บุคคลเหล่านั้นเข้าถึงหลักธรรม การปลอบประโลมจิตใจให้เข้มแข็งขึ้น ให้สามารถใช้ชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างเป็นปกติสุข ไม่เดือดร้อน ในการป้องกันและโน้มน้าวบุคคลนอกศาสนา ก็เพื่อเป็นการยืนยันในหลักการที่ถูกต้องของพระพุทธศาสนา การป้องกันการดูหมิ่นศาตเคลื่อน การโน้มน้าวหรือชักจูงบุคคลนอกศาสนา ก็เพื่อให้เขาเปลี่ยนความเชื่อจากมิจฉาทิฎฐิ ความเห็นผิด มาเป็นสัมมาทิฎฐิ คือมีความเห็นที่ถูกต้อง